

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

Илияна Димитрова Кунева

ВЪЗКЛИЦАТЕЛНИТЕ И ПОДБУДИТЕЛНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Дисертация за присъждане на научната и образователна степен
„доктор“

Научен ръководител: проф. д.ф.н. Мери Петрова Лакова

СОФИЯ
2013

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД 4

1. ИЗБОР НА ТЕМА	4
6. МЕТОДОЛОГИЯ	8
7. ЕКСЦЕРПИРАН МАТЕРИАЛ	9

1. ПОДБУДИТЕЛНИТЕ И ВЪЗКЛИЦАТЕЛНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ В НАУЧНАТА ЛИТЕРАТУРА

10

1.1. БЪЛГАРСКИ НАУЧНИ ТРУДОВЕ	10
1.2. ВЪЗКЛИЦАТЕЛНИТЕ И ПОДБУДИТЕЛНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА РАЗЛИЧНИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ И ЛИНГВИСТИЧНИ ТЕОРИИ	24
1.2.1. ИЗРЕЧЕНИЯТА И ИНДИРЕКТНИТЕ РЕЧЕВИ АКТОВЕ – ДЖ. СЪРЛ	26
1.2.2. ПОДБУДИТЕЛНОСТТА КАТО ОТНОСИТЕЛНО СВЪРЗАНА С МОРФОЛОГИЧНИТЕ КАТЕГОРИИ	34
1.2.3. ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА ДОПЪЛНИТЕЛНА КОМУНИКАТИВНА ЦЕЛ ПРИ ВЪЗКЛИЦАТЕЛНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ	41
ЗАКЛЮЧЕНИЕ НА ПЪРВА ГЛАВА	44

2. ИЗРАЗЯВАНЕ НА ВЪЗКЛИЦАТЕЛНОСТ И НА ПОДБУДИТЕЛНОСТ 46

2.1. ВЪЗКЛИЦАТЕЛНОСТ И ЕМОЦИОНАЛНОСТ	47
2.2. ПОДБУДИТЕЛНОСТ	57
2.3. ПРОПОЗИЦИЯ И ФОРМАЛНИ ПОКАЗАТЕЛИ	61
2.4. МЕХАНИЗМИ ЗА ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА КОМУНИКАТИВНАТА ЦЕЛ	73

3. ВЪЗКЛИЦАТЕЛНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК 81

3.1. СРЕДСТВА ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА ВЪЗКЛИЦАТЕЛНОСТ	81
3.1.1. ВЪЗКЛИЦАТЕЛНИ МЕЖДУМЕТИЯ	81
ЕКСПРЕСИВНИ ДУМИ И ИЗРАЗИ	88
3.1.2. МЕСТОИМЕННИЯ ЗА ИНТЕНЗИФИКАЦИЯ	90
3.1.3. АДМИРАТИВ И ДРАМАТИЧЕН ИМПЕРАТИВ	95
3.1.4. ИНТОНАЦИЯ	97
3.1.5. ЧАСТИЦИ	98
ИЗВОДИ ЗА СРЕДСТВАТА ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА ВЪЗКЛИЦАТЕЛНОСТ	99
3.2. ВИДОВЕ ВЪЗКЛИЦАТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ СПОРЕД ФОРМАЛНИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ В ТЯХ	100
3.2.1. МЕЖДУМЕТНИ ИЗРЕЧЕНИЯ И ВЪЗКЛИЦАТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ, ОБРАЗУВАНИ С ВЪЗКЛИЦАТЕЛНО МЕЖДУМЕТИЕ	101
3.2.2. ВЪЗКЛИЦАТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ, ОБРАЗУВАНИ С МЕСТОИМЕННИЯ ЗА ИНТЕНЗИФИКАЦИЯ	104
3.2.3. ВЪЗКЛИЦАТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ С АДМИРАТИВ И ДРАМАТИЧЕН ИМПЕРАТИВ	106
3.2.4. ВЪЗКЛИЦАТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ, ОБРАЗУВАНИ САМО С ИНТОНАЦИЯТА	107
3.2.5. РИТОРИЧНИ ВЪПРОСИ	109
ИНТОНАЦИЯ И ПУНКТУАЦИЯ	111
3.3. ИЗРАЗЯВАНЕ НА ЕМОЦИОНАЛНОСТ В НЕВЪЗКЛИЦАТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ	112
3.4. ДРУГИ ВИДОВЕ ИЗРЕЧЕНИЯ С ЕКСПРЕСИВНА ФУНКЦИЯ	113
ИЗВОДИ ЗА ВЪЗКЛИЦАТЕЛНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ	115

4. ПОДБУДИТЕЛНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК 117

4.1. Средства за изразяване на подбудителност	117
4.1.1. Повелително наклонение (императив)	117
4.1.2. Форми, образувани с нека	120
4.1.2. Да-форми на глаголите	125
4.1.3. Подбудителни междуметия и частици	127
4.1.4. Глаголи за заповед и разрешение в изявително наклонение	131
4.1.5. Интонация	132
4.1.6. Условно наклонение при учтиви молби и други средства при индиректно изразяване на подбудителност	132
4.1.7. Модалните глаголи „трябва“ и „може“	141
4.1.8. Глаголи в повелително наклонение в неподбудителни изречения	141
Изводи за средствата за изразяване на подбудителност	142
4.2. Видове изречения според силата на изразената чрез тях подбудителност	142
4.2.1. Неотложна заповед или грубо нареждане с/без изразено емоционално отношение	142
4.2.2. Забрана или нареждане да се прекрати действието с/без изразена емоционално отношение или грубост	145
4.2.3. Заплахи	148
4.2.4. Овещания	148
4.2.5. Неутрални подкани	149
4.2.6. Инструкции и упътвания	151
4.2.7. Молби – учтиви и неформални	152
4.2.8. Искане на позволение	154
Изводи за подбудителните изречения	155

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 157

БИБЛИОГРАФИЯ 164

УВОД

1. Избор на тема

Дисертацията разглежда два вида изречения – възклицателните и подбудителните, в съвременния български език. Отправна точка са съществуващите класификации в граматиките на българския език – в тях видовото разграничение не съвпада поради разминаването между формални характеристики и употреба на изреченията. От една страна, подбудителните изречения имат типични особености, например наклонение на глагола, а от друга страна, възклицателните изречения споделят формалните характеристики на други видове изречения и се различават от тях единствено интонационно и това е причина да не присъстват в някои класификации, а да се разглеждат като емоционално маркирана разновидност на останалите видове. Това е предпоставка да се търси друг подход при дефинирането на видовете изречения – в неговата основа е връзката между изречението и комуникативната цел, която се осъществява при неговата употреба.

Избраният подход предполага преразглеждане на съществуващите дефиниции за видовете изречения и в резултат е представено по-голямо разнообразие от изречения, които могат да изразяват подбудителност, като към тях са причислени и неподбудителни по форма изречения, които могат да функционират като подбудителни при определени условия. По този начин на преден план излиза въпросът за механизма на осъществяване на комуникативната цел, приложен към отделните разновидности, и представянето на относителната свързаност между формалните характеристики на изреченията и осъществената комуникативна цел при конкретната им употреба.

При възклицателните изречения е от значение дали изразяването на емоционална реакция е основната комуникативна цел, или е само допълнителна – затова изразяване на възклицателност има при възклицателните изречения, а изразена

емоционална реакция може да има и при невъзклицателни изречения, но само като допълнителна комуникативна цел. Освен това възклицателните изречения са отделени и от други видове изречения с експресивна функция, които служат за осъществяване на други комуникативни цели. Избраната тема дава възможност не само да бъдат описани различните начини за изразяване на възклицателност и на подбудителност, но и да бъдат анализирани възможните употреби на отделните разновидности на изследваните изречения в различен контекст и в комбинация с допълнителни модифициращи лексикални и интонационни средства. Съчетаването на анализите на двата отделни вида изречения в рамките на едно изследване предполага и разглеждането на по-общи въпроси за функциите на езика, за избора на подходящ теоретичен подход и за специфичните особености при изразяването на различно съдържание.

Двата вида изречения са представени самостоятелно в две отделни части – по този начин, от една страна, може да се анализират различните езикови средства и начини, чрез които се осъществява една и съща комуникативна цел, а от друга страна, се представя невъзможността да се направи ясно разграничение между отделните видове изречения поради факта, че в редица случаи едно и също изречение служи за изразяването на различни комуникативни цели в различен контекст или едновременно се осъществяват една основна и друга – допълнителна, комуникативна цел. Тези предпоставки са в основата на избрания метод на изследване, при който анализът на изречението е в рамките на контекста на употребата му, където това е необходимо, като се посочват случаите, когато тълкуването не е еднозначно.

2. Предмет на изследване

Предмет на изследване са механизмите за осъществяване на определена комуникативна цел чрез изречения с различни формални характеристики, както и възможността едно изречение да служи за изразяването на различни комуникативни цели в

различни случаи или чрез него да се осъществява една основна и друга – допълнителна, комуникативна цел. Комуникативната цел се определя от търсения резултат от страна на говорещото лице и нейното осъществяване е свързано с избора на подходящи средства в конкретната ситуация. Осъществяването на комуникативната цел, или резултатът, се определя от това дали събеседникът е разбрал вложения смисъл на произнесеното изречение и дали ще съдейства (в случаите, когато това е част от комуникативната цел).

3. Обект на изследване

Обект на изследване са възклицателните и подбудителните изречения в съвременния български език. При определянето на изреченията, които се причисляват към тези видове, са дадени работни дефиниции, които не се базират само на формални, но и на семантично-функционални признаци. По този начин обект на изследване са не само изреченията, които формално се причисляват към подбудителните, а и други, които формално не принадлежат към този вид, но също изразяват подбудителност при определени условия. Изключени от обекта на изследване са изреченията, които формално споделят характеристиките на подбудителните, но не изразяват подбудителност. При възклицателните изречения се разглеждат само разновидностите, при които има непосредствено изразяване на емоционална реакция и това е основната комуникативна цел на произнесеното изречение. Те са разграничени от други изречения, при които изразяването на емоционална реакция е само допълнително – тук са посочени и някои гранични случаи, при които не е възможна еднозначна интерпретация извън контекста. Извън обекта на изследване остват и случаите, при които има перифразиране или назоваване на изразеното емоционално съдържание (при поздравяване, изразяване на благодарност и други).

4. Цел

Целта на изследването е да представи особеностите на разглежданите видове изречения чрез възможните им употреби и в

пълния им спектър според начините за осъществяване на комуникативната цел. Анализът на отделните разновидности на възклицателните и подбудителните изречения и тяхното функциониране е свързан и с извънезикови фактори, които обуславят употребата на конкретния подвид изречение. Където съществува възможност две или повече разновидности изречения да изразяват една и съща комуникативна цел, може да търсят различни фактори, влияещи на избора на езикови средства.

5. Задачи

За постигане на целта на изследването са изпълнени следните конкретни задачи:

- о дефиниране на обекта на изследване – кои изречения са подбудителни и кои възклицателни; отделяне от подбудителните по форма изречения, които не изразяват подбудителност; отделяне на емоционално маркираните изречения, които не са възклицателни;

- о представяне на механизмите за осъществяване на комуникативната цел: 1) когато изразяването на подбудителност или на възклицателност е част от семантиката на използваните езикови средства; 2) когато подбудителността се изразява косвено (конвенционална употреба на едни видове изречения вместо други); 3) когато подбудителността се изразява имплицитно (например при т.нар. намеци, т.е. необходима е посложна процедура на възстановяване на вложения смисъл); тъй като при възклицателните изречения основната им характеристика е непосредственото изразяване, то при тях не са възможни последните два случая.

- о описание на езиковите средства за изразяване на подбудителност и на възклицателност;

- о определяне на разновидностите изречения според начина на изразяване на подбудителност и на възклицателност;

- о анализ на възможните употреби в зависимост от влиянието на различни фактори;

6. Методология

За анализа на отделните видове и подвидове изречения, които служат за изразяване на подбудителност и на възклицателност, е следван модел, представен във *II глава*. Моделът за анализ се състои от няколко основни стъпки – на базата на определенията за видовете изречения са описани различните езикови средства, чрез чиято семантика се осъществява комуникативната цел. Тъй като същите езикови средства могат да бъдат част от изречения, които служат за осъществяване на други комуникативни цели, то при представянето им, когато е налице такава възможност, се посочва при какви условия точно това езиково средство служи за изразяване на подбудителност или на възклицателност. След това при отделните подвидове се определя механизмът, чрез който се осъществява комуникативната цел – дали чрез буквалното значение (когато формата и употребата съвпадат), чрез различно от буквалното значение на изречението (когато има разминаване между семантиката на използваните средства и вложения смисъл) или само като допълнителна комуникативна цел. Накрая изреченията се анализират и в контекста на възможните им употреби – при този компонент от анализа е включено влиянието на различни езикови и извънезикови фактори, засягащи отношенията между събеседниците, стилистични употреби и др. При следването на етапите е от значение дали при осъществяването на комуникативната цел има експлицитно изразена пропозиция, или липсва експлицитно изразена пропозиция и комуникативната цел се осъществява чрез специфична процедура, при която събеседникът възстановява (на базата на познанията си за света и контекста) неизразеното чрез езикови средства съдържание – това е отделен механизъм, който е характерен за междуметните изречения – възклицателни и подбудителни.

В основния **терминологичен апарат** се включват: изречение – езикова структура, която се разделя условно на две части – съдържателна част, или пропозиция, и формални показатели за

комуникативна цел, които могат да са част от пропозицията (глаголна форма, местоимение за интензификация) или да се отнасят към нея като цяло (някои частици и междуметия, които стоят в начална позиция и се отделят графично от останалата част на изречението), както и прагматични маркери, имащи отношение към осъществяването на комуникативната цел. Отношението формални показатели ~ прагматични маркери е както основни ~ допълнителни средства за осъществяване на комуникативната цел. Тъй като разглежданите видове изречения са разделени на базата на комуникативната цел, за чието осъществяване служат, то те се разглеждат и във връзка с тяхната употреба – за да бъде осъществена комуникативната цел, вложеният от говорещия смисъл трябва да бъде разбран от събеседника.

7. Екскерпиран материал

В изследването са приведени примери от *Българския национален корпус* <http://search.dcl.bas.bg/> Те са включени след подбор от значително по-голям брой изследвани изречения с цел е да бъдат представени разновидностите на анализираните видове, които да онагледяват специфичните им особености. При избора са включени примери от различни стилове и от различни периоди.

Примерите от *Българския национален корпус* са номерирани, а останалите са съставени или са от текстове на цитираните автори (при такива случаи това е специално посочено), приведени са няколко примера от други корпуси и интернет, като те също са обозначени с бележка под линия.

Извън изследваните особености остават разновидностите на произносителните стилове, които са характерни за дадени употреби на възклицателните или подбудителните изречения в определни сфери на общуване, които също биха могли да бъдат от съществено значение за осъществяването на комуникативната цел.

1. ПОДБУДИТЕЛНИТЕ И ВЪЗКЛИЦАТЕЛНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ В НАУЧНАТА ЛИТЕРАТУРА

1.1. Български научни трудове

Още в първите научни трудове, посветени на българския език, синтаксисът е обособен като отделен дял на граматиката. Освен структурата на изречението и функциите на отделните негови части обект на описание и изследване е изречението в неговата цялост като основно езиково средство за изразяване на човешките мисли и емоции. По-долу е изложен кратък преглед на начина на представяне на изреченията в повечето граматики на българския език (предимно тези, при които има различия при представянето на подбудителните и възклицателните изречения) с цел да се проследи как са обособени отделните видове изречения и по какви критерии са разграничавани.

П. Калканджиев в *Българска граматика* класифицира видовете изречения по състав и по форма, като „по форма простите изречения се явяват: 1. разказни (изявителни), 2. запитни (въпросителни), 3. заповедни (повелителни) и 4. възклицателни (удивителни)” (Калканджиев 1938: 334). Авторът не представя желателните и подбудителните изречения като отделни видове, а ги разглежда заедно, като към тях причислява и изреченията с модалните глаголи *може* и *трябва*:

„Заповедните изречения имат сказуемен глагол в повелително наклонение. Те изразяват съгласие, молба, желание или заповед да се извърши или не нещо. Понякога се взимат и с частици и междуметия: *та, че, дано, де, я, ха, хайде*, които засилват или придават специален характер на израза (начинателност, настояване, поощрение и др.). Заповедното сказуемо може да се усили с безличния глагол *трябва*, а резкостта му да се отслаби с глагола *може*, като се вземе с предлог *да*. Повелителност се изказва и безглаголно, чрез силно сказуемните частици *ха* и *хайде* и чрез някои наречия, особено при командите: *Долу шапките, Господа!, Хайде с мене!*. Особена

отсянка на учтивост приема заповедното изречение, като се вземе с вметнат глагол *моля*; в такива случаи сказуемото може да се изпусне: *Чаша вода, моля!*" (Калканджиев 1938: 335-336). Изреченията с *нека* са представени в примерите чрез пожеланието *Нека св. Богородица ги пази!*. От дадения дълъг цитат проличават отделните разновидности на заповедните изречения, които авторът разграничава – например при изразяването на съгласие може да се предположи, че има предвид пермисивите (даване на позволение), а освен това личи и степенуване на изреченията по силата на волеизявата. Ще отбележим, че изреченията с експресивна функция, като пожеланията например, не са отделени от заповедните изречения – тук водещ критерий е формата на глагола.

Според определението на П. Калканджиев „възклицателните изречения се характеризират най-вече с това, че изразяват силни чувства. Те широко използват междуметията и частиците и някои въпросителни местоимена и наречия, които могат да се употребят като възкличания. Явяват се най-често елиптични и безглаголни. В края на възклицателните изречения се поставя знак за учудване – *!*, а понякога и многоточие." (Калканджиев 1938: 336). Някои от примерите на Калканджиев са: *Аз стоя на думата си!*, *Тях да се не види!*, *Каква гледка, какво очарование!....*, *Ама си прост, а!....*, *Ха, сега де!*, *Дей гиди младост, та радост!*.

Въпросителните изречения с изразена емоционална реакция са разгледани в рамките на въпросителните изречения, въпреки твърдението на автора, че чрез тях не се пита. Не са дадени примери, затова не става ясно дали има предвид реторичните въпроси, но може да се предположи, че е така:

Въпросителното изречение, което изразява възбудени чувства, твърде често става стилна фигура в лиричната поезия и в ораторската проза. Такъв въпрос е повече израз на учудване, интимни желания, силно негодувание и други чувства, отколкото на стремежа да се узнае нещо. (Калканджиев 1938: 335).

В граматиката на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев от 1939 г. видовете изречения са разгледани като „видове изкази според съдържанието“.

Според съдържанието си изказите биват изявитени и показателни (посочващи), възклицателни и желателни или заповедни и въпросителни. По облик на сказуемото всички тия видове изкази обикновено са глаголни; по-редки, но затова по-старинни са междуметните изкази, които могат да бъдат изявителни, показателни и възклицателни, а чисто именните са обикновено изявителни и показателни, па и възклицателни.

Твърдението, че междуметните изкази могат да бъдат изявителни, показателни и възклицателни, показва, че като междуметия се определят голям брой думи, някои от които може да се приемат и за частици: *Ей го там под масата*. Ще отбележим също, че желателните (*optativus*) и заповедните (*imperativus*) изречения се разглеждат като един вид, а не като два отделни вида, въпреки че служат за изразяването на различни неща – „Рязка граница между желателни и заповедни изкази няма и не може да има“. Към желателните изкази се причисляват пожеланията и клетвите, което отново показва, че при определянето на тези видове изкази е водеща формата на глагола – в случая повелителното наклонение.

Дял втори от *Нова българска граматика* (Теодоров-Балан 1940: 380) е озаглавен *За изреченията (речесловие)*. Там авторът прави разграничение между език и реч като „две понятия за два лика на един и същи предмет“ и пояснява, че „изречено съобщение е изречение“. Определението за изречение е предикативно свързване („прирочно съчетание“) на две представи, като се прави уговорката, че не винаги е задължително експлицирането и на двете представи (напр. при безглаголните изречения). Тъй като предикативното свързване е психологически процес, то една единствена дума може да предизвика същото съчетание на представи и у събеседника, така

че той да разбере съобщението дори само част от информацията да бъде езиково изразена.

Видовете изречения се разделят „от гледище на строй и от гледище на изказ“. Съобщителните изречения са наречени „изявителни“ заради изявителното наклонение, което обикновено се употребява в такъв вид изречения. Подбудителните изречения Ал. Т.-Балан нарича желателни, защото чрез тях се „желае, изволява или иска“. Примерът на автора за този вид изречения е: *Четете и знайте, що съм аз писал....* Подобно на съобщителните и този вид изречения е определен чрез основното наклонение, което се употребява – повелителното. Другите два вида изречения, представени в тази граматика, са въпросителните и възклицателните. При възклицателните изречения Ал. Т.-Балан отбелязва, че те могат да бъдат същите като въпросителните по форма, но с различна интонация. След това изтъква факта, че най-често при възклицателните изречения се употребяват междуметия и частици. Ще обърнем внимание на това, че авторът причислява към възклицателните и някои от изреченията с глаголи в повелително наклонение. Въпреки че не дава примери, може да се предположи, че към възклицателните изречения са причислени пожеланията и клетвите. От разгледаните граматики досега единствено при Ал. Т.-Балан има отделяне на експресивните изречения с глаголи в повелително наклонение от подбудителните изречения и причисляването им към възклицателните. Авторът смята „настроението“¹ за основно при определянето на вида на изречението и затова е възможно разграничаването на експресивните от подбудителните изречения, въпреки формалния признак наклонение на глагола. При представянето на отделните части на речта като части на изречението за въпросителните местоимения Ал. Т.-Балан отбелязва, че те могат да изразяват възклицателно настроение. И друг вид местоимения могат да бъдат част от възклицателните изречения – за някои лични местоимения авторът твърди, че се

¹ „Изказът зависи от волята и чувството, или общо речено от настроението“ (Теодоров-Балан 1940: 381).

употребяват като показателни: *То ум да ти зайде!* (примерът е на Ал. Т.-Балан 1940: 435 от параграфа *Показателно местоимение той*)².

Както и при други автори, съществува смесване на частици и междуметия: „частици *на, ето, ей, де* в значение на междуметски глаголи“ (Ал. Т.-Балан 1940: 439). Посочена е и възможността да образуват изречения самостоятелно и да вземат винително или дателно допълнение³.

В *Основна българска граматика* Л. Андрейчин разделя изреченията на съобщителни, въпросителни и възклицателни по съдържание според „някои основни положения, в които нашето съзнание може да се поставя спрямо действителността“ (Андрейчин 1978: 343). Изразяването на чувства и волеви подтици авторът обединява в един вид – възклицателни изречения. По отношение на подбудителните изречения Л. Андрейчин ги причислява към съобщителните или възклицателните изречения в зависимост от интонацията. Така например изречението „Кажи си името.“ е съобщително, а „Кажи си името!“ – възклицателно. Риторичните въпроси са разгледани в рамките на възклицателните изречения: „в някои случаи възклицателните изречения са в същото време и въпросителни: тогава в края им се поставя и въпросителен, и възклицателен знак“.

Обединяването на възклицателните и подбудителните изречения (които не са произнесени със съобщителна интонация) в един вид показва, че авторът приема други критерии за основни – напр. наклонението не е водещо. Всъщност възклицателните и подбудителните изречения имат някои общи особености в механизма на осъществяване на комуникативната

² За личните местоимения като показателни А. Т.-Балан дава следните примери: *Ленивите, те все са недоволни.* – в случая има удвояване на подлога, а след това: *Туй професорите много знаят.* Двата примера са дадени като аналогични, но в първия вместо показателно е използвано лично местоимение и това дава основание на автора да твърди, че става дума за показателна функция на личните местоимения.

³ В частта, в която са представени средствата за изразяване на възклицателност, е цитирана Р. Ницолова (Ницолова 2008: 476), а тя от своя страна цитира и други автори, че междуметията се различават от частиците по това, че могат да образуват изречения, и някои думи, смятани за частици, трябва да се причислят към междуметията. Това все още не означава, че думи като *ей* трябва да се причислят изцяло към междуметията. В някои случаи могат да се употребят като частици, а в други – като междуметия.

цел, а някои разновидности на подбудителните изречения (като инструкциите и упътванията) функционират по начин, близък до съобщителните изречения. В този смисъл е интересна класификацията на Л. Андрейчин, която се отличава от всички, цитирани досега.

В *Граматика на съвременния български книжовен език* К. Попов (Попов 1998) се придържа към класификация на изреченията с четири разновидности – подбудителните и желателните изречения се разглеждат заедно. Чрез подбудителните изречения се изказва „... заповед, забрана, протест, молба, желание, пожелание, съвет или съгласие. Това може да съдържа и други добавъчни семантични и стилистични отсенки. Основната цел е обаче да накара събеседника да извърши определено действие” (Попов 1998: 77). От даденото определение личи, че често подбудителните изречения изразяват и нещо допълнително – например емоционално отношение, без това да променя основната им комуникативна цел. Авторът обаче приема за водещи формалните критерии – приема т.нар. повествователен императив за един от начините за образуване на подбудителни изречения, въпреки че чрез него не се изразява подбудителност – примерите са за употреба на повелително наклонение вместо изявително, като този императив има емоционален характер (Попов 1998: 79).

Начинът на представяне на възклицателните изречения също задава трудности при тяхната интерпретация: „... всяко съобщително, въпросително или подбудително изречение, изговорено с емоционален тон, става възклицателно”. Отъждествяването на всяко емоционално маркирано изречение с възклицателно обезсмисля отделянето на отделен вид възклицателни изречения. От една страна, при подбудителните изречения се твърди, че могат да бъдат емоционално маркирани, а от друга – те са възклицателни заради изразената емоционална реакция. По този начин се заличава разграничението между изреченията, които изразяват подбудителност, но допълнително изразяват и емоционална реакция, и изреченията, при които

изразяването на емоционална реакция е основна (често и единствена) комуникативна цел.

* * *

Още при първоначалния преглед на класификациите в граматиките на българския език личат основните разминавания при дефинирането на видовете изречения – от една страна, разделението е по линия на основни видове с определени формални характеристики, от друга страна, дефинирането им е невъзможно без обвързването с тяхната употреба – по този начин всички случаи на разминаване между форма (наличие на определено езиково средство, словоредна особеност и други) и между употребата не получават еднозначно тълкуване. По-долу са представени няколко основни случая на разминаване, например изразяването на подбудителност чрез неподбудителни по форма изречения, а също и представянето на възклицателните изречения, при които отделните подвидове споделят формалните характеристики на други видове изречения и се отличават от тях само интонационно. Затова от първостепенно значение е определянето на основната комуникативна цел, за чието осъществяване служи дадено изречение.

За целите на изследването е прието, че едно изречение може да служи за изразяването на само една основна комуникативна цел, а другата е допълнителна, затова емоционално маркираните изречения, които имат друга основна комуникативна цел (напр. подбуда към действие) не се разглеждат като възклицателни (към този вид се причисляват само изреченията, при които изразяването на възклицателност е основна комуникативна цел). Това е необходимо, за да се отделят възклицателните изречения като вид, който е на едно равнище с останалите основни видове (а не като емоционално маркирана разновидност на останалите основни видове) и с ясен критерий а разграничаване – основната комуникативна цел. Приравняването на емоционално маркираните с възклицателните изречения означава, че този вид изречения не се разглежда

наравно с останалите видове, т.е. има емоционално немаркирани изречения – съобщителни, въпросителни, побудителни, и емоционално маркирани изречения (възклицателни), които също могат да бъдат съобщителни, въпросителни, побудителни (също и желателни, ако са отделени от побудителните). Тук не приемаме такава класификация, а приемаме възклицателните изречения като отделен вид на едно равнище с останалите видове. Основание за такъв подход е невъзможността изречения, които служат за осъществяване на различни комуникативни цели, да бъдат причислявани към един вид – например изречение, чрез което говорещият изисква извършването на дадено действие (основна комуникативна цел) и е произнесено с възклицателна интонация, да е възклицателно, а също и изречение, чиято основна и единствена комуникативна цел е изразяването на емоционална реакция да е възклицателно (в смисъла, в който тук се разглежда).

* * *

Разбирането за възклицателните изречения като всички емоционално маркирани изречения (независимо каква е основната им комуникативна цел) последователно се възприема в граматичните трудове. При П. Пашов (Пашов 1989: 230) това е синтезирано като определение: „Когато в изречението, изразяващо някакво съобщение или въпрос, или побуда, пожелание, заповед, се изразява същевременно и силно чувство: недоумение, учудване, безпокойство, опасение, страх, ужас, недоволство, възхищение, радост, възторг и пр., това изречение се изговаря с по-висок тон и особена емоционална обаятелност и е прието да се нарича възклицателно изречение.“

В ГСБКЕ всички видове изречения са подробно описани според специфичните характеристики, които притежават, но не са достатъчно добре обяснени изреченията, които притежават характеристики на повече от един вид изречение. Така например изреченията, в които има изразена емоционална реакция, се

разглеждат в рамките на възклицателните изречения, въпреки че служат за осъществяване на различни комуникативни цели:

В малко случаи с възклицателните изречения се изразява само някакво чувство, по често с тях се съобщава нещо, пита се, заповядва се, пожелава се нещо. В тези случаи възклицателните изречения споделят главните формални особености на съобщителните, въпросителните, побудителните и желателните изречения, но имат и някои специфични формални особености, на първо място сред които стои интонацията. (ГСБКЕ 1983: 74)

Не винаги изреченията, в които има изразена емоционална реакция, трябва да се разглеждат като възклицателни. Изреченията, които имат форма на съобщителни изречения, но се произнасят с възклицателна интонация, разбира се, винаги са възклицателни. При такива изречения основната комуникативна цел на говорещия не е съобщаването на даден факт, а изразяването на емоционална реакция във връзка с представения чрез пропозицията факт от действителността. Но при побудителните изречения с глагол в повелително наклонение изразената емоционална реакция чрез интонацията, чрез възклицателно местоимение или друго лексикално средство само ги модифицира, като прави подканата по-силна, по-настойчива или по-груба, т.е. те служат за изразяване на побудителност и това е основната им комуникативна цел, а не изразяването на емоционална реакция. Независимо от това, че едно изречение може да служи за изразяването на различни допълнителни неща⁴, основната му комуникативна цел е една.

При определянето на вида на изречението водещ е критерият за осъществяването на каква комуникативна цел то може да служи, а не единствено на основата на формалните му характеристики (особено в случаите, когато изречение с определени формални особености служи за изразяване на различни

⁴ Освен основната комуникативна цел чрез изречението може да бъде осъществена и допълнителна комуникативна цел, напр. да бъде изразено лично отношение към събеседника или емоционална реакция.

комуникативни цели при различни условия). При наличието на формални показатели за един вид изречението може да бъде употребено с цел да изрази друга, различна от буквалното⁵ му значение, комуникативна цел. Така е при многозначността на равнището на изречението. В други случаи в едно изречение може да има формални показатели за повече от един вид – например при подбудителните изречения с изразена емоционална реакция чрез възклицателно междуметие. Тогава едни характеристики са основни, а други допълнителни, като могат да се изследват условията, при които дадени характеристики са основни, а останалите – допълнителни или модифициращи. Част от формулираните задачи на изследването е да представи лексикалните средства и интонационните особености, присъщи за даден вид изречение, но не разглеждани сами за себе си, а по начина, по който те се намират в йерархично отношение (основни => допълнителни), и освен това е от значение в какво взаимодействие влизат те помежду си в дадения контекст.

Накратко ще уточним кои лексикални средства наричаме формални показатели за вида на изречението – това са средствата, чрез чиято семантика се осъществява комуникативната цел и тяхното наличие или отсъствие е определящо за вида на изречението. Очевидно е, че „Бързо предадох отчета.“ и „Бързо предай отчета.“ се различават според формата на глагола и това води до разлика и във вида на изреченията. Когато промяната в словоформата води до промяна във вида на изречението, то тази словоформа – синтетичен императив за 2 л. ед.ч., е формален показател за вида на изречението. Експресивните частици обаче не са определящи за вида на изречението, те имат само допълнителна модифицираща роля – „Не знам.“, „Не знам бе.“ Когато в изречението липсва лексикален формален показател, то интонацията е от значение за определянето на комуникативната цел. Интонацията има

⁵ Под буквално значение се разбира липсата на разминаване между формата на изречението и вложения смисъл.

различителна функция и при формално идентични изречения (въпросителни изречения и изречения с местоимение за интензификация), служещи за изразяване на различни комуникативни цели, тя също има роля и при изразяването на някои особени значения – при иронията например. Подробно са разгледани във *II глава*.

Риторичните въпроси са представени като въпросителни по форма възклицателни изречения, като е направена уговорката, че причисляването им към този вид зависи от контекста ГСВКЕ (с. 74 – 78). Риторичните въпроси тук определяме по подобен начин (те са въпросителни по форма, но основната им комуникативна цел е изразяването на емоционална реакция в разгледаните случаи в *III глава*), но не приемаме, че „възклицателните безглаголни въпросителни, подбудителни и желателни изречения“ (параграф 174) са причислени изцяло към възклицателните изречения, както и не приемаме, че наличието на „емоционална обогрениост“ е достатъчно само по себе си да бъде определено едно изречение като възклицателно (част от причините бяха представени по-горе).

В *Прагматичен аспект на изречението* Р. Ницолова разглежда видовете изказвания – изречението е основна езикова единица, която се представя чрез множество абстрактни структурни схеми, а изказването – речева единица, т.е. изречението произнесено в определена речева ситуация и в определен контекст с определена комуникативна цел. Изказванията са представени като актуализиране на дадена пропозиция. Изказването се състои от два компонента – пропозиция и актуализация. Ще обърнем по-голямо внимание на актуализацията на пропозицията и по-специално на тези нейни компоненти, които представляват субективното отношение на говорещия към съдържанието на пропозицията (Ницолова 1984: 30). В субективното отношение на говорещия Р. Ницолова включва комуникативен статус на изказването, модалност, емоционалност и оценъчни отношения. Актуализацията се изразява с различни средства – фонетични

(интонация, логическо, емфатично ударение), словоред, различни употреби на морфологични средства, синтактични структури, лексеми и др. (Ницолова 1984: 34).

Вече споменахме, че когато в едно изречение има формални показатели за един вид, а изречението функционира като друг вид (в небуквалното си значение), то единственият критерий за неговото определяне е контекстът – така например много от учтивите молби, които тук е прието да се разглеждат като подвид на подбудителните изречения, формално са идентични с въпросителните изречения, напр. *Бихте ли затворили вратата след себе си.* (но *Бихте ли гласували отново за Барак Обама?* е въпрос). Р. Ницолова обръща внимание на този вид употреби, които са определени като въпроси-молби (Ницолова 1984: 128). Но те не са включени в рамките на повелителните изказвания, въпреки че служат за изразяването на подбуда: *Ще престанеш ли най-сетне?, Деца, ще млъкнете ли?* (примерите са на Р. Ницолова).

Отново, както и в ГСБКЕ, Р. Ницолова отделя емоционалните от неемоционалните изказвания за подбуда, като емоционалните са определени като „възклицателни изказвания за подбуда“ (Ницолова 1984: 177) и са разгледани в рамките на възклицателните изказвания.

Вече беше уточнено, че при анализирането на примерите в III и IV глава изреченията, които служат за изразяване на подбудителност, независимо дали са емоционално маркирани, се разглеждат като подбудителни изречения, т.е. в този случай изразяването на емоционална реакция не променя основната комуникативна цел. Като цяло не е оправдано изречения, които служат за осъществяването на една и съща комуникативна цел, да се разглеждат отделно заради наличието или отсъствието на допълнително изразена емоционалност. Като възклицателни се разглеждат само изреченията, които служат за изразяването на емоционална реакция като основна комуникативна цел.

В подкрепа на това положение може да се приведе и подялбата на видовете изречения, предложена от Маслов (Маслов 1982: 338): Според целевата насоченост на комуникативния акт изреченията се делят на констативни (съобщителни), въпросителни или подбудителни. Прави впечатление, че като отделен вид не са представени възклицателните изречения: Понякога като отделен тип се разглеждат възклицателните изречения. Но този тип не може да бъде поставен в една редица с разгледаните в т. 1 – 4.⁶ С възклицателна интонация често се произнасят подбудителните изречения и изреченията, изразяващи пожелание [...] Заедно с това и другите типове изречения могат да бъдат произнесени с особена експресивност – Хубаво е тук!, Какво!? (примерите са на автора). Възможността емоционална реакция да бъде изразена в рамките на различни видове изречения, е причина авторът да не представя отделно възклицателните изречения.

Приетото тук схващане е подобно на схващането на Маслов – определянето на всички емоционално маркирани изречения като възклицателни, но служещи за изразяването на различни комуникативни цели, не е особено продуктивно. Това обаче не променя факта, че съществува отделен вид изречения, чиято основна комуникативна цел не е подкана към действие, нито задаване на въпрос, нито съобщаване на даден факт, нито поздрав или пожелание, а тъкмо изразяване на емоционална реакция и те могат да бъдат разглеждани като възклицателни изречения.

Както се вижда, разграничението на видовете изречения невинаги отговаря на употребата им при осъществяването на определена комуникативна цел, т.е. не се прави разлика при отделните случаи 1) на изразяване на емоционална реакция в рамките на отделните видове изречения и 2) изразяването ѝ като

⁶ Освен споменатите констативни, въпросителни и подбудителни изречения са представени и опативните изречения като отделна група: *Опативните изречения се сближават с подбудителните по емоционалната си насоченост, но за разлика от тях не предполагат практическа реакция от страна на слушателя* (Маслов 1982: 340).

основна комуникативна цел при възклицателните изречения. В по-горе дадения пример *Хубаво е тук!* много ясно личи, че това изречение само формално е констативно, при него основната комуникативна цел не е съобщаването на факта (например събеседниците са очевидци), а изразяването на емоционална реакция, предизвикана от този факт. Тъй като изразяване на емоционалност може да има и при невъзклицателни по вид изречения (изразяващи подбуда или въпрос), то не е необходимо тя да се разглежда самостоятелно (както емоционалността е изведена при Р. Ницолова). От друга страна, когато изречението не е употребено с друга комуникативна цел, а именно за да изрази непосредствено емоционална реакция, то това е достатъчно, за да се обособят възклицателните изречения от останалите.

В *II глава* е представено основното положение, на което се подчинява анализът на изреченията – изречението може да има само една основна комуникативна цел, а ако има друга – тя е допълнителна. По този начин се решава въпросът за границите между видовете изречения и в каква зависимост е определянето на основната им комуникативна цел от употребата им в даден контекст. Представените аргументи са в защита на твърдението, че основната комуникативна цел е определяща за вида на изречението – ако основната комуникативна цел на изречението е подбуда, то наличието или отсъствието на допълнителна емоционална реакция не е определяща за вида му; ако основната комуникативна цел на изречението е да изрази емоционална реакция, то е възклицателно, като не е определящо дали формално е идентично със съобщителните или въпросителните изречения например.

Очертават се няколко основни проблема – каква е връзката между формата на изречението и комуникативната цел, за чието осъществяване служи то, и какво може да изразява едно изречение допълнително или различно от буквалното му значение.

Представени са по-долу няколко гледни точки, свързани с тези въпроси.

1.2. Възклицателните и подбудителните изречения през погледа на различни изследователи и лингвистични теории

В тази част нямаме за цел да правим преглед на съществуващите лингвистични теории, а само да проследим какво научно обяснение дават на интересуващите ни въпроси, свързани с изразяването на възклицателност и на подбудителност. От прегледа на българските граматични трудове се очертават няколко основни проблема – кои изречения са подбудителни и кои само споделят формалните им характеристики, но не изразяват подбудителност. Освен това неподбудителни изречения могат да изразяват подбудителност при определени условия. За възклицателните изречения е важно да се разгледа въпросът в какво точно се изразява възклицателността и какъв е критерият, който разграничава този вид изречения от всички останали невъзклицателни изречения с експресивна функция и от изречения, при които по един или друг начин има изразена емоционалност, но основната им комуникативна цел е друга.

В началото на XX. век е изследван езикът като мисловна и речева дейност от учени, занимаващи се предимно с философия и логика. От някои философи социалната функция на езика не се приема за основна, а езикът се разглежда като когнитивен инструмент (*Логически изследвания*, Хусерл 1900/01). Обръща се внимание на езика не само като външно проявление, но и на неговите вътрешни психологически измерения (Карл Бюлер 1934, *Теория на езика*). Всички действия имат и вътрешен аспект, т.е. чрез речевата дейност се дава израз на някакъв мисловен процес. Още от това разграничение следват някои съществени разлики – например разминаването (преднамерено или непреднамерено) между намерението и резултата (смисълът, който се влага, и смисълът, който се изразява или разбира, между илокутивната и перлокутивната сила); възможно е да липсва

каквото и да е друго намерение освен нуждата от изразяване. Еднакво крайни са твърденията, че има абсолютно съответствие между тази част от процеса, която се определя като вътрешна/мисловна, и езиковия израз, и че са две съвсем отделни явления. Между двете крайности е твърдението, че вътрешният процес и езиковият израз са относително независими. Б. Смит⁷ (Смит 1985) прави преглед на някои основни предлингвистични теории за езика, предхождащи Теорията на речевите актове. На първо място речевите актове се основават на някои основни пресупозиции, които се приемат за даденост, но са и оспорвани. Например при молбата се приема, че отговаря на менталното състояние на говорещия „желание“ да накара някого да направи нещо, при въпроса се приема, че отговаря на менталното състояние „съмнение“, като събеседникът трябва да попълни липсващата информация. Пресупозициите могат да бъдат и външни – например при командите трябва да има определени отношения на социална дистанция между събеседниците (Смит: 317). Комуникативната функция на езика може да се определи като споделяне на когнитивните и емоционалните процеси, но езикът не е средство само за изразяване на мисли и чувства – той служи и за въздействие върху събеседника, т.е. да предизвика у него някакви когнитивни и мисловни процеси или да извърши дадено действие⁸. Освен това между абстрактната езикова форма и речевото действие има разграничение (напр. Соскоровата опозиция) и оттам следва, че под влиянието на определени условия е възможно чрез съобщително или въпросително изречение да се изрази забрана или нареждане. Друго уточнение е, че нареждането или командата в контекста на комуникацията означава, че говорещото лице чрез речта си прави така, че събеседникът да разбере за неговото желание да се извърши дадено действие (т.е. говорещото лице само изразява намерението или желанието си, но осъществяването на

⁷ Б. Смит разглежда Теорита за речевите актове в по-широк контекст и я свързва с предходни теории за езика.

⁸ Вж. още за психологическо-когнитивния подход в теориите за езика *II глава*.

комуникативната цел зависи от разбирането ѝ от страна на събеседника). Това е по-различно представяне от – аз (говорещото лице) карам чрез реч ти (адресата) да извършиш действието. Подобно представяне има и при други автори (вж. II глава). Независимо дали езикът като средство и продукт се разглежда от психолози или философи, винаги се прави разграничение между ментален акт ~ логическа форма ~ езиков израз. Несъответствието между логическото тълкуване на даден езиков израз и смисъла, който се влага и разбира, твърде често се дава като пример при анализа на изреченията – както е при скаларните импликатури⁹.

Разделянето на изреченията на отделни видове според възможността чрез тях за се осъществяват определени комуникативни цели не съответства напълно на всичките им употреби и не позволява еднозначно да се интерпретират извън контекста. Ако анализът се ограничи само до форманите маркери за комуникативна цел, които са част от изречението, това би оставило много от употребите, зависещи от контекста, извън рамките на конкретния вид. А такива употреби не са рядкост и в редица случаи са специализирани. Фактът, че изречения, които притежават формални маркери за един вид, могат да служат за осъществяването на различна комуникативна цел, не означава, че такива употреби не се подчиняват на определени зависимости и при конкретни условия. От друга страна, ако се допусне, че комуникативният статус е съвсем отделен компонент (присъщ на изказването, не на изречението, вж. по-долу за подобни мнения), това също няма да доведе до задоволителни резултати. Затова изглежда, че представянето на отношенията между изречението с неговите формални маркери и комуникативния статус като относителна свързаност е най-приемливо.

1.2.1. Изреченията и индиректните речеви актове – Дж. Сърл

Още когато възниква теорията на речевите актове, Дж. Сърл обръща внимание, че в определни случаи има разминаване между

⁹ вж. II глава

буквалното значение на произнесеното изречение и илокутивната му сила. В статията си *Индиректни речеви актове* (Сърл 1975: 59–60) авторът анализира подробно примери като *Можеш ли да ми подадеш солта?* – изречението изразява подбуда (при определени условия) да бъде извършено дадено действие, въпреки че е въпросително по форма. Разбира се, то може и да не изразява подбуда или молба и да функционира като въпрос (при други условия).

Според дефиницията на Дж. Сърл при индиректните речеви актове един илокутивен акт е изразен индиректно чрез употребата на друг. В тези случаи не означава, че говорещият няма предвид това, което казва, а че освен него има предвид и нещо друго, т.е. според автора дадено изречение може да бъде произнесено с една основна и една допълнителна илокутивна сила. Тези индиректни речеви актове предизвикват интерес с механизма си на действие – как събеседникът разбира небуквалното значение, което влага говорещият и защо някои идиректни речеви актове почти не се употребяват в буквалното си значение. В разглежданата статия авторът допълва и защитава тезата си, че в комуникацията между събеседниците не се включва само експлицитно изразеното съдържание, но и споделяното знание, което притежават – езиково и извънезиково (Дж. Сърл споменава и принципите на Грайс в обясненията си), и това е причината за употреби, като представената по-горе.

При индиректните речеви актове, както вече споменахме, има основен и допълнителен илокутивен акт (при Дж. Сърл *primary and secondary illocutionary act*). Естествено възниква въпросът кой илокутивен акт е основен и кой – допълнителен. Ще разгледаме отново пример от цитираната статия:

А: Хайде да отидем на кино довечера!

Б: Имам да уча за изпит.

Отговорът на Б е съобщително изречение, чрез което се предава даден факт от действителността, но то служи, за да бъде отхвърлено предложението на А. В случая основният

илокутивен акт е отхвърлянето на предложението (изречението е произнесено с тази цел), докато допълнителният е съобщаване на факт от извънезиковата действителност (на базата на този факт събеседникът трябва да направи заключението, че предложението му не е прието. Самият механизъм на действие и на разбиране на индиректните речеви актове включва предположението, че при употребата им тяхното значение по обем надхвърля буквалното им значение, т.е. говорещият има предвид повече от това, което казва. И в този случай е възможно изречението да бъде употребено само в буквалното си значение:

Б 1: Имам да уча за изпит (но нека отидем все пак).

Б 2: Имам за уча за изпит (но ще уча, след като гледаме филма).

Съответно при изреченията, които са съобщителни или въпросителни по форма, но в дадения контекст са употребени като подбудителни и имат за цел да предизвикат реакция чрез действие от страна на събеседника, ще изразяват именно подканна към действие, а не съобщаване или задаване на въпрос.

Обръщаме внимание на статията на Дж. Сърл за индиректните речеви актове, защото в нея специално място заемат именно подбудителните изречения. Според автора при т.нар. учтиви молби много често се използват индиректни речеви актове, т.е. учтивостта е главната причина за избягване на еквивалентните изречения с буквално изразена подбуда.

Дж. Сърл посочва няколко типа изречения, които са „конвенционално“ използвани за индиректно изразяване на подбудителност (Сърл 1975: 64): тук разгледаните случаи са разделени на шест групи:

1. Въпросителни по форма изречения, например: *Можеш ли да стигнеш онази книга на най-горния рафт?* – всъщност говорещият предполага (приема по подразбиране), че събеседникът може да извърши действието, затова изречението не е въпросително, *„Имаш ли да ми развалиш пет лева?“* (*Развали ми, моля те, ако имаш, пет лева*) и др.

2. Бих искал да му се обадиш още тази вечер., Би било добре да не ходиш повече там., Искам утре да му занесеш документите вместо мен., Надявам се, че ще помогнеш при пренасянето на багажа. – говорещото лице дава израз на желанието си да бъде извършено назованото действие чрез ъобщителни по форма изречения. Събеседникът узнава за неговото желание и прави заключението, че това му е съобщено с цел да предизвика реакция у него.

3. Въпросителни по форма изречения, но за разлика от първата група не се основават на предположението, че събеседникът може да извърши действието (очевидно и в този случай може), а чрез задаването на въпрос говорещото лице показва, че иска да се извърши/да спре да се извършва действието (например говорещото лице пита, защото иска да бъде прекратено действието, и събеседникът е наясно с тази причина за задаването на въпроса) : *Ще спреш ли да драскаш тези глупости по стената?, Няма ли да спреш с това ужасно свирене?, Ще си изядеш ли обяда най-накрая?.*

4. Тук влизат изречения, подобни на тези от група 2., но засягащи волята и желанието на събеседника, а не на говорещия, затова те не са съобщителни, а въпросителни по форма: *Искаш ли да ми помогнеш да подредим книгите по-бързо?, Имаш ли нещо против да не вдигаш толкова шум след 10 часа?, Ще ти бъде ли удобно да дойдеш следващата сряда?.*

5. Изречения, в които се съдържа конкретна причина (необходимост) да се извърши или да не се извършва, да спре да се извършва дадено действие: *Налага се да идваш по-рано на работа., Трябва да си по-учтива с родителите му., Трябва ли да продължаваш да лепиш тапетите по този начин?, Трябва ли постоянно да носиш нейните дрехи и да я дразниш?, По-добре си тръгни сега., Защо не пробваш да му се обадиш пак?, За всички ще е по-добре, ако се сдобрите., Нищо няма да ти стане, ако му дадеш колата., Може и да ти помогна, ако спреш да хленчиш., За тебе ще е по-добре, ако ми върнеш парите до утре., Ще е добра*

идея, ако напуснеш града възможно най-скоро., Настъпил си ме по крака., Колко пъти трябва да ти кажа да не си хвърляш дрехите по пода?.

6. Особено учтиви изречения: *Надявам се, че няма да имаш нищо против да ни оставиш насаме., Може ли да Ви помоля да си свалите шапката, преди да влезете в залата?.*

За обяснението на механизма на изразяване на един илокутивен акт индиректно чрез изречение, употребено в различно от буквалното си значение, Дж. Сърл обръща внимание на няколко основни положения (Сърл 1975: 67-71):

1. При т.нар. индиректни речеви актове, например при някои учтиви молби, основният илокутивен акт – императивност, не съвпада с буквалното значение на изречението. От това не следва, че е задължително тези изречения винаги да се употребяват като подбудителни – 1) *Какво ти пречи да заминеш утре по-рано? Така няма да се притесняваш, че ще изпуснеш самолета.,* 2) *Какво ти пречи да заминеш утре по-рано? Разбрах, че си купил билет за автобуса вечерта.* В първия случай въпросителното изречение има основен илокутивен акт подбуда, докато във втория случай е употребено като въпрос. В първия случай основният илокутивен акт не съвпада с буквалното значение на изречението (индиректен речев акт), а във втория случай илокутивният акт и буквалното значение съвпадат.

2. Друг въпрос, на който обръща внимание Дж. Сърл, е дали при индиректните речеви актове съществува проблемът с тяхната двусмисленост, т.е. дали в дадения контекст изреченията са употребени в буквалното си значение, или не и дали това да се разбира еднозначно?

3. Лексикални маркери за подбуда (при учтивите молби) в рамките на неподбудителни по форма изречения: *Може ли да си преместите чантата, ако обичате?, Искам сега всички да си изключите телефоните, моля.* В случаите, когато лексикални маркери за учтивост са част от изречението, то може да бъде

еднозначно определено като учтива молба и извън контекста на употребата му.

4. При индиректните речеви актове не става дума за идиоми, т.е. повечето от тях могат да бъдат преведени от един език на друг, като и в двата случая изреченията ще бъдат въпросителни по форма, но ще функционират като подбудителни, т.е. основният илокутивен акт ще остане подбуда и няма да съвпада с буквалното значение на изречението: „Können Sie mir helfen? Ще ми помогнете ли?“, „Why don't you be quiet? Защо не бъдете по-тихи?“.

5. Индиректните речеви актове не са идиоми, но тяхната употреба е идиоматична и това е причината да имат потенциала да изразяват подбуда вместо въпрос.

6. Индиректните речеви актове могат да се употребяват и в буквалното си значение, но обикновено интонацията, с която се произнасят, не е една и съща.

7. При индиректните речеви актове буквалното значение на изречението се запазва. Когато едно изречение се употреби като илокутивен акт, различен от буквалното значение, не се изразява различно от основното значение, а се добавя нещо повече към това, което говорещият изразява чрез буквалното значение (т.е. не става дума за фигуративна употреба).

8. Като следствие от 7. – при индиректните речеви актове се изразява илокутивен акт, различен от буквалното значение на изречението, но се изразява и друг илокутивен акт, който съвпада с буквалното значение на изречението. Например при един индиректен речев акт от разгледаните случаи говорещият изразява подбуда чрез питане (въпрос) – в това питане обаче липсва елемент на съмнение или искане да бъде попълнена липсваща информация, или да се потвърди/отрече нещо, т.е. задаването на въпрос си остава на формално равнище и не отговоря на същия ментален акт, както при същинските въпроси.

При всички случаи на индиректни речеви актове съществува систематичност – чрез един и същ обяснителен апарат може да

бъде представен механизмът на действие на всички такива употреби (Сърл 1975: 71). Дж. Сърл използва теорията за речевите актове, за да обясни защо и как някои изречения се употребяват с различна от буквалното им значение илокутивна сила.

Ето как чрез един пример Дж. Сърл представя механизма на употреба на индиректните речеви актове. Изречението, което той анализира е: *Можеш ли да ми подадеш солта?*. Първо е уточнена ситуацията – на масата по време на вечеря. Ако това изречение се употреби в друга ситуация – например солта се намира на място, недостъпно за събеседника, и говорещото лице не е сигурно дали действието може да бъде извършено, то в случая ще функционира като въпрос. Събеседникът може да отвърне: *Не, много е високо, не стигам до горния рафт.* или *Да, ще успея да я стигна.* В представената ситуация на масата говорещото лице е убедено, че събеседникът може да извърши действието. Как слушащият разбира изречението като подбудително? В процеса на комуникация съществува кооперация между събеседниците. Когато А казва на Б: *Можеш ли да ми подадеш солта?* Б знае, че А знае, че е възможно да бъде извършено действието, затова в произнасянето на това изречение въпросът не е основната илокутивна сила. Събеседникът знае, че по време на вечеря е нормално хората да си подават солта – от този, в чийто обсег се намира, на друг и т.н. На базата на общата споделена информация в конкретната ситуация няма двусмисленост относно това дали изречението е употребено като въпрос или молба. Не всяко произнесено изречение може да се употреби като молба в дадената ситуация. Например: *Солта е направена от натриев хлорид.* или *Солта се добива в еди-кое си находище.* не могат да функционират по този начин, докато *Можеш ли да ми подадеш солта?* еднозначно се разбира като подбуда, защото очевидният факт, че събеседникът може да извърши действието, е в основата на отправената молба (ти можеш да направиш това, за което те питам, следователно те моля да извършиш действието).

Дж. Сърл прави и някои допълнителни обяснения за механизма на действие на индиректните речеви актове. Защо някои изречения могат да се използват като индиректни речеви актове, докато други, подобни на тях, но не синонимни, не могат? Например: 1) *Можеш ли да ми помогнеш да внесем багажа?* и 2) *Имаш ли възможност да ми помогнеш да внесем багажа?*. Първото изречение, разбира се, може да служи и като въпрос, но в ситуация, когато говорещият вижда, че събеседникът не е зает с нищо, и е сигурен, че липсва обстоятелство, което да му пречи да извърши действието, то изречението ще служи за изразяване на индиректна подкана. При второто изречение говорещият не е сигурен дали събеседникът му може да извърши действието – ако вижда, че извършва вече някаква друга дейност например, и затова изречението служи за изразяване на въпрос. Според Дж. Сърл има определен брой форми или синтактични конструкции, които конвенционално са приети да служат за изразяване на индиректна подбуда, като основният мотив за използването на индиректен речев акт в тези случаи е учтивостта. Тези форми и синтактични конструкции може да варират за различните езици, т.е. езиковите средства, „избрани“ да служат като индиректни подбуди, се различават при отделните езици. Авторът отбелязва и още един факт – в редица случаи използването на индиректен речев акт е много по-уместно, отколкото използването на неидиоматичните варианти. Съществува асиметрия при използването на съобщителни/въпросителни изречения за изразяване на подбуда, в зависимост от това дали става дума за желанието на говорещия или на събеседника. Например *Искам да си прибираш нещата, а не да ги оставяш, където ти падне.* може да се употреби като подбуда (вместо *Започни да си прибираш нещата...*), докато въпросителното изречение *Искам ли да си прибираш нещата...?* не може. И обратното: *Искаш ли да ни оставиш насаме за малко?* изразява индиректна подбуда за разлика от съобщителното изречение *Ти искаш да ни оставиш насаме за малко.* Обяснението

е очевидно – по-горе представените примери с *Искам ли...?* и *Ти искаш...* са неестествени, доколкото не е логично при нормални обстоятелства да питаме събеседника за собственото си желание или да представяме неговото като факт.

Дж. Сърл разглежда и проблема за различията между видовете изречения, които се използват за изразяването на индиректни речеви актове. Например: Разликата между *Ще ми подадеш ли солта?* и *Би ли ми подал солта?*. В първия случай изречението изразява индиректна подбуда, чийто механизъм на действие беше описан и който е валиден в определени ситуации. Втория случай авторът определя като „императивен идиом“ (наложен от социалните условности) за изразяване на учтива молба, което не означава, че същата конструкция не може да служи и за изразяването на въпрос: *Бихте ли участвали в кампания за защита правата на животните?* или *Би ли гласувал за националистите*“. Налага се изводът, че от всички форми и синтактични конструкции, които могат да се използват за изразяване на индиректни речеви актове, няма такива, за които да може да се каже, че имат някакво императивно значение в семантиката си. Затова при тяхното използване за изразяване на подбуда, авторът твърди, че става дума за индиректен речев акт, независимо колко „конвенционална“ е тази употреба. Изречения като *Бихте ли изчакали реда си (ако обичате)* са индиректни речеви актове, въпреки че рядко или никога не се употребяват в буквалното си значение.

1.2.2. Подбудителността като относително свързана с морфологичните категории

В други случаи подбудителни по вид изречения с еднаква структура функционират различно в прагматичен план. Така е при упътванията и даването на инструкции – въпреки че ги разглеждаме в рамките на подбудителните изречения, при тях няма същия елемент на въздействие върху събеседника, както при останалите изречения, изразяващи подбудителност. Например: *Как*

да стигна до гарата? – Вземете автобус №84. Прагматичната стойност на употребеното в ситуацията изречение може да се представи така: Как да стигна до гарата? – Автобус №84 отива до гарата. Говорещият, който дава инструкцията, всъщност изобщо няма отношение към това дали събеседникът му ще изпълни упътването, или няма да се съобрази с него. Говорещият, който дава упътването, не е инициатор на комуникативния процес и по никакъв начин няма да бъде повлиян от извършването/неизвършването на действието. Случаите, когато подбудителни по форма изречения не изразяват подбудителност, са разгледани от Д. Уилсън и Д. Спърбър¹⁰. Според тяхното мнение това е възможно, защото илокутивната сила е присъща само на изказванията, но не и на изреченията. Така те обясняват и защо към един и същи вид изречения с еднакви формални характеристики може да се приложи различна илокутивна сила. Т.е. едно изречение би могло да се употреби като две различни изказвания.

Според тях наклонението не трябва да се разглежда в традиционния смисъл, т.е. да се отъждествява с формата на глагола (например индикатив, императив, кондиционал), а в семантичен смисъл – като семантични или логически характеристики, които разграничават съобщителните от подбудителните, въпросителните и възклицателните изречения, защото няма специални морфологични средства за изразяването на възклицателност или въпросителност. Вложеният смисъл на произнесеното изречение трябва да се извежда от контекста и прагматичните принципи – как се разбира произнесеното изречение. Всичко това служи за доказателство, че императивната форма на глагола не е достатъчна, за да бъде определено изречението като подбудително, а е важно как то функционира в определен контекст. Императивната форма на глагола може да служи за изразяването на различни

¹⁰ Представен е техният подход в рамките на Теорията за релевантността (по-подробно *II глава*) на базата на няколко съавторски публикации – за справка вж. библиографията.

комуникативни цели (например тя е присъща както за подбудителните изречения, така и за пожеланията).

Авторите описват редица „нестандартни“ случаи, които нарушават именно традиционната връзка между наклонение и вид на изречението (повелителното наклонение не означава, че изречението е подбудително). Липсата на такава връзка (или по-точно относителната свързаност) е очевидна, когато изречението не се употребява в буквалния си смисъл например, а има метафорична или друга фигуративна употреба.

Ако приемем, грубо казано, че подбудителни са изреченията, при чиято употреба говорещото лице въздейства на събеседника с цел да извърши действието, назовано в пропозицията, трябва ли при следните случаи да се приеме, че изреченията изразяват подбудителност:

1. Съвети, инструкции

- *Как да стигна до болницата?*

- Вървете само направо – говорещото лице не се интересува дали действието ще бъде извършено, или не, т.е. говорещото лице не се опитва да влияе на събеседника, за да бъде извършено назованото действие. Такъв пример беше представен по-горе.

2. Даване на позволение

- *Може ли да ти преместя книгите на друго място?*

- *Добре, премести ги* – отново говорещото лице не се интересува дали наистина книгите ще бъдат преместени, или не, т.е. говорещото лице не се опитва да накара събеседника да извърши назованото действие. Но от неговото съгласие зависи дали действието ще бъде извършено.

От първите два случая става ясно, че включването на инструкциите, упътванията и даването на позволение в рамките на подбудителните изречения зависи от модифицирането на комуникативната цел „подкана“ – тя не трябва да се ограничава само до субективно необходими действия от гледна точка на говорещото лице, нито пък да отговаря непременно на критерия

да изисква реакция чрез действие – в по-горе представените случаи извършването или неизвършването на действието остава решение на събеседника (очевидно извършването на действието е в негов интерес, но липсва какъвто и било задължаващ елемент; действието е субективна необходимост, но не от гледна точка на лицето, употребило побудителното изречение, а от гледна точка на събеседника му).

3. Предизвикване

– А удари ме, ако смееш! – говорещото лице няма за цел да накара събеседника да извърши действието, а се противопоставя на неговото намерение да го направи.

4. Пожелания

– Оправяй се скоро!, Оздравявай бързо! – действието е извън контрола на събеседника, затова няма основания да се смята, че говорещото лице се стреми да го накара да го извърши.

5. Случаи, при които липсва събеседник/вършител на действието

– Хайде де запали! (ако говорещото лице е в автомобила си) – очевидната липса събеседник показва, че говорещият не цели с изказването си да накара някого да извърши действието (тук функцията на езика не е комуникативна).

6. Предварително решени случаи – когато нещо се е случило или извършването му е било неуспешно и е късно да се повляе.

– Нека (дано) до утре Милано стане столица на Италия. (защото така съм написал в контролното).

В по-горе изредените случаи липсва намерение на говорещо лице да въздейства на събеседника си, въпреки че формално съдържат лексикални средства, в чиято семантика се съдържа изразяване на побудителност и в този смисъл формално са идентични с изречения, при чиято употреба се цели въздействие върху събеседника, за да бъде извършено някакво действие. Очевидно е, че видът на наклонението не може да бъде достатъчен показател за осъществената комуникативна цел, т.е.

не винаги употребата на повелително наклонение означава целенасчено въздействие с цел реакция на събеседника.

Друго важно уточнение е, че да-формите, които се използват при подбудителните изречения, са формално идентични с да-формите, които заместват употребата на инфинитив. Да прекараш целия си живот между четири стени. Представи си какво нещо е това. или Да се срещнеш очи в очи с папата. Сигурно е много вълнуващо. Тези да-форми не са семантично еквивалентни на да-формите, които се употребяват при подбудителните изречения. За да се направи разлика, трябва да се вземат предвид два критерия – дали действието е желано/необходимо от гледна точка на говорещото лице и дали то е осъществимо. В българския език да-формите имат различна семантика и употреба, за да се приемат като еднозначен показател.

Различните езикови конструкции са специализирани да изразяват определено съдържание. Императивните форми на глаголите могат да изразяват две различни състояния на нещата – потенциални (възможни) и желани (които може да са невъзможни или да не зависят от действията на събеседника).

Подбудителни изречения, които съдържат ирония и метафора:

Изказването, както всеки друг обект, може да бъде използвано за представянето на друг обект, който наподобява. Например при цитирането едно изказване се използва да предаде друго изказване със същите езикови средства; при превода едно изказване служи да предаде друго изказване със същия смисъл; при парафразата едно изказване представя друго изказване, като запазва същите логически характеристики – това включва и неизразените експлицитно характеристики на контекста, които нямат езиков израз, но са от съществено значение за смисъла на изказването¹¹.

¹¹ Например в рамките на теорията Смисъл ⇔ Текст на И. А. Мелчук (Мелчук 1989, 1998) под смисъл се разбира инвариантът на повече или по-малко синонимни парафрази. Семантичното представяне е разделено на няколко структури – семантична, семантично-комуникативна и риторична. Към семантичната структура се отнася пропозицията, или представената ситуация; семантично-комуникативната структура представя актуалното членение на изречението (темо-ремните отношения), а риторичната структура отразява „артистичните“ намерения на говорещия – ирония, патос, стилистични

Всеки обект с пропозиционално съдържание – мисъл или изказване – може да има имплицитно съдържащи се логически пресупозиции (или импликатури) и други, подразбиращи се от контекста (умозаклученията, които си прави в процеса на разбиране). Логическите пресупозиции са инвариантни и не се променят в зависимост от контекста. Умозаклученията, които събеседникът прави, зависят от контекста на конкретната употреба. По този начин всяка мисъл или изказване може да бъде използвана да предаде друга мисъл или изказване, ако е налице наподобяване в пропозиционалното съдържание, а това означава да се съдържат същите логически и контекстни пресупозиции. Когато мисъл или изказване бъде използвано по такъв начин, то не представя дадено състояние на нещата, а друга мисъл или изказване, което наподобява, и тогава говорим за интерпретативно наподобяване и интерпретативна употреба: *Открий своя път в живота!*. Причините за това да се използват различни от конвенционалните езикови форми може да са по-голямо въздействие или икономичност – например ако трябва да се предаде съдържанието на една стилистично маркирана употреба или специфичен експресивен израз, ще трябва да се използва повече от едно изречение. От голямо значение може да са жестовете, интонацията и мимиките.

Пример за ирония:

- *Мога ли да отворя прозореца?*

- *Давай, отвори го и нека всички умрем от студ!* – всъщност говорещият не дава разрешение действието да бъде извършено. Освен това, чрез подобен отговор говорещият изразява и отношението си – той смята, че предложението на събеседника му е нелепо и неадекватно в дадената ситуация.

Въпросителните по форма изречения, при които питащият знае отговора, т.е. няма липса на информация, или събеседникът

особености. Връзката между даден набор от смисли и даден набор от текстове по правило е отношение на много-към-много. Един смисъл може да бъде предаден чрез няколко синонимни текста (*почти* синонимни по подразбиране), а един текст може да изразява повече от един смисъл (многозначност). Синонимията и многозначността не са симетрични – синонимията е определена от автора като по-важна и полезна, докато многозначността е нежелателна.

няма как да отговори поради незнание или друга причина, също служат за осъществяване на различна комуникативна цел. Например изречения за напомняне – А е обещал на Нова година да откаже пушенето, но Б го вижда да пали цигара: *Какво беше твоето новогодишно обещание?* (не е въпрос). Въпросите на изпитвания към студента също не целят да попълнят някаква липса на информация, също и въпросите за отгатване: А е скрил нещо в една от двете си ръце зад гърба и се обръща към Б: *В коя ръка е?* (А знае отговора). = *Познай къде е?*

Риторични въпроси: А: *Правителството ще си спази ли обещанието да приеме новия закон до края на годината?* – Б: *Кога политиците са си спазвали обещанията?*

Друг тип са въпросите, с които се изразва изненада от току-що научен факт: *Решиха да закрият отдела и уволниха всички.* – *О, боже! Уволнили са ги?* и др.

Някои от тези нетипични употреби на въпросителни изречения функционират като подбудителни и възклицателни.

Джон Лайънс (Лайънс 1977) е по-радикален в мнението си – той смята, че въпросителните изказвания не служат за задаването на въпрос, а те се използват само, за да „поставят“ въпроса. „Когато поставяме същински въпрос, ние даваме израз на нашето колебание или незнание; но можем да поставяме въпроси, чийто отговор знаем или ако не знаем, предполагаме, че няма да получим отговор“. Тези случаи служат за доказателство на твърдението, че не е задължително между определена езикова форма с определено значение и между съответния ментален акт или психологически процес да съществува паралел. Затова е по-точно да се говори за относителна независимост между тях. Уточнението *относителна* е важно, защото не е възможна другата крайност – към едно изречение да бъде възможно прилагането на каквато и да е комуникативна цел, но е възможно да бъде приложена комуникативна цел, различна от буквалното му значение (което се определя от семантиката на лексикалните средства в него).

Това, върху което наблягат авторите е, че граматическите характеристики (повелитено наклонение, въпросителни частици) не могат да бъдат еднозначен показател за илокутивната сила, т.е. да определят дали говорещият изразява подбуда или въпрос. Следователно не всички подбудителни или въпросителни по форма изречения функционират като подбуда или въпрос. Този факт сам по себе си е очевиден и лесно се разпознават такива нетипични употреби в контекста, но проблемът, който се поставя, е свързан с намирането на по-адекватен анализ на видовете изречения в различните им употреби (вж. също и *II глава*).

1.2.3. Осъществяване на допълнителна комуникативна цел при възклицателните изречения

За да се изясни какво точно изразява възклицателността и какво отличава този вид изречения от останалите, трябва да се открие общото между различните конструкции (изречения), които служат за изразяването на възклицателност. Както беше посочено, възклицателните изречения често съвпадат по форма със съобщителните или въпросителните изречения и се отличават от тях само чрез интонацията¹². При какви условия и по какъв начин актуализирането на дадена изреченска конструкция служи за изразяването на възклицателност е предмет на изследване в статията на Е. Кастровиехо (Кастровиехо-Миро 2008), където анализът се базира на основните положения от теорията на Дж. Сърл, според която илокутивният акт изразява психологическото състояние на говорещия, зависещо от условията, свързани със състоянието на нещата, представени в пропозиционалното съдържание.

Вече стана дума, че едно изречение може да служи за осъществяване на повече от една комуникативна цел (основна и

¹² Казваме, че възклицателните изречения често съвпадат със съобщителните и въпросителните по форма, защото, въпреки че са формално идентични, в някои случаи изречението може да бъде само възклицателно, но не и съобщително/въпросително (т.е. не може да бъде произнесено със съобщителна или въпросителна интонация). Имаме предвид изречения като: *Какъв ужасен филм!* – такава комбинация например може да се появи във въпросително изречение само като ехо-въпрос: *Какъв ужасен филм?*

допълнителна), като за това от съществено значение са пресупозициите и влиянието на контекста (по този въпрос вж. Сталнакър 1998, Грайс 1989). Например изречението: *Колко е студено в стаята!*, може да изразява различни комуникативни намерения, дори произнесено с една и съща интонация, т.е. изцяло зависи от особеностите на комуникативната ситуация. В първия случай възклицателното изречение служи за изразяването на недоволство, свързано с направената констатация. Но то може да бъде разглеждано и по друг начин при други условия. Ако например говорещото лице цели да накара събеседника си за затвори прозореца, но не иска да му нарежда или да отправя молба, то имплицитно при произнасянето на *Колко студено е в стаята!* се съдържа *Добре би било да затвориш прозореца*. По същия начин, ако събеседникът се намира до ключа за осветлението и говорещото лице каже: *Я, колко тъмно е станало! Нищо не виждам.*, е голяма вероятността на базата на пресупозициите събеседникът да извърши необходимото действие, за да се промени ситуацията, т.е. да запали осветлението. Изводът, който се налага при такива особени употреби, е че едно и също изречение (в случая възклицателно) може да служи за изразяването на различни неща в прагматичен аспект. Дори когато имплицитно съдържа намерението да накара събеседника да извърши дадено действие, то пак си остава възклицателно, т.е. то не съдържа в себе си изразена подкана или молба, но оставя на събеседника сам да направи необходимата връзка между факта, направеното изказване и необходимото действие. В такива случаи изречението се интерпретира като възклицателно, но съдържащо в себе си и допълнително освен буквалното си значение. Както е добре известно, такива употреби са възможни, защото съществува набор от данни (или количество информация), за които говорещото лице знае със сигурност, че са известни на събеседника, и това е необходимо условие за успешна комуникация. Това, че изреченията от по-горните примери не служат за съобщаването на даден факт, е очевидно, заради това,

че събеседникът също е свидетел на този факт (че е студено или че е тъмно) и не е необходимо говорещото лице да му го съобщава, за да узнае за него. Това, че имплицитно съдържащата се подкана или молба зависи изцяло от контекста и пресупозициите, също е очевидно, защото ако събеседниците се намират в парка или друго открито място и говорещото лице изрази учудване: *Я, колко тъмно е станало!* (т.е. неусетно е минало времето и вече се е стъмнило), то няма как събеседникът да разбере за имплицитно съдържащата се подкана, защото не би могъл да направи нищо по въпроса.

Ще допълним разнообразието от употреби с още няколко функции, които могат да изпълняват възклицателните изречения (освен изразяването на емоционална реакция), представени в разглежданата статия на Е. Кастровиехо-Мирó. Възклицателните изречения могат да служат за приемане или отхвърляне на предложение: *Искаш ли да отидем на кино довечера? – Каква чудесна идея!* – в случая чрез изразената положителна емоционална реакция говорещото лице приема предложението на събеседника. Чрез употребата на възклицателни изречения може да се даде и отговор на въпрос: *Мислиш ли, че ще ми върне парите до утре? – Колко си наивен!* (отговорът е „не”)¹³.

Въпреки че чрез възклицателните изречения говорещият дава израз на емоционалното си състояние (без да очаква някаква конкретна реакция от събеседника), като възклицателни се определят и изречения, в които се съдържа въпрос дали събеседникът изпитва същото емоционално състояние, например: *Не е ли това най-прекрасният залез?* или *Това е най-прекрасният залез, нали?*

Като обобщение можем да кажем, че авторката разделя възклицателните изречения на две разновидности – при едните основно и единствено комуникативно намерение е изразяването на

¹³ Твърде грубо е твърдението, че по този начин се дава отговор на въпроса. Механизмът е по-сложен – чрез въпроса си събеседникът показва, че вярва, че има вероятност лицето (неназовано) да му върне парите. Говорещият реагира емоционално точно на тази заблуда на събеседника, защото знае, че няма такава вроятност, т.е. *Колко си наивен да вярваш, че има такава вероятност.* => „няма да ти върне парите”.

емоционална реакция, докато чрез другите се осъществява повече от една комуникативна цел.

Заключение на първа глава

Представянето на различните класификации на видовете изречения, различните интерпретации на възможните употреби на възклицателните и на подбудителните изречения, а също и възможността изреченията да служат за изразяване на комуникативна цел, различна от буквалното им значение, спомогна за по-точното определяне на обекта на изследване в работата ни, но също така поставя нови въпроси за решаване при анализирането на отделните разновидности на изреченията. На базата на проучената научна литература и на някои основни положения, които приехме, наличието на изразена емоционална реакция при изреченията, изразяващи подбудителност, не е основен фактор за определянето на комуникативната им цел (не смятаме за обосновано подбудителни изречения без изразена емоционална реакция да се разглеждат отделно от подбудителни изречения с изразена емоционална реакция). За някои особени употреби на въпросителните изречения беше посочено, че има основание да се разглеждат в рамките на възклицателните изречения, като изразяващи емоционалното отношение на говорещото лице. Също така имплицитно съдържащата се подкана за действие в някои възклицателни изречения не е определящ фактор за комуникативната им цел (няма езиков израз и директна насоченост към събеседника). Но индиректно изразената подкана при някои неподбудителни по форма изречения дава пълно основание такива изречения да се разглеждат като разновидности на изреченията, изразяващи подбудителност. При така очертаните възможности за изразяване на възклицателност и на подбудителност са възможни поне няколко варианта за осъществяване на комуникативната цел – чрез буквалното значение на изречението, чрез небуквалното му значение и имплицитно. Засега не беше засегнат по-внимателно въпросът за изразяването на подбудителност и на възклицателност само чрез

междуметие, но това е съвсем отделен начин за осъществяване на комуникативната цел. На всеки от тези начини съответства определен механизъм за прилагане на комуникативната цел към езиковата структура. Незаяснените досега положения са представени във *II глава*.

2. ИЗРАЗЯВАНЕ НА ВЪЗКЛИЦАТЕЛНОСТ И НА ПОДБУДИТЕЛНОСТ

Преди да бъдат разгледани основните въпроси, свързани с изразяването на възклицателност и на подбудителност, и с механизмите за осъществяване на комуникативната цел, ще обърнем внимание на модалността и нейното представяне в научната литература, тъй като някои автори включват в модалността комуникативния статус и оценъчните отношения. Р. Ницолова (Ницолова 1984: 147 – 149) не споделя това мнение и разглежда по-малко видове модалности. Според нея „Модалността е важен признак на изказването, както и на свързаните с него пресупозиции, тя е част от субективната информация, от отношението на субекта към обективното съдържание на изказването и нейната проява е тясно свързана с речевия акт. Това обаче не значи, че модалността е явление изцяло присъщо на речта, тъй като по-голяма част от средствата, с които тя се изразява имат системен характер. Тези средства са от различните езикови равнища: морфологични (наклонения, времена), лексикални (модални глаголи, частици), фонетични и др.” Въпреки че приема емоционалността и оценъчните отношения като субективни отношения към обективното съдържание, Р. Ницолова ги изключва от модалността, защото емоционалността „няма интелектуален характер”, а при оценъчните отношения „на преден план излиза отношението субект – обективно съдържание на изказването”. Според М. Лакова (Лакова 2001) модалностите се разделят на четири групи: 1) становище на говорещия спрямо осъществяването на действието; 2) допълнително лично отношение на говорещия; 3) комуникативното намерение на говорещия; 4) информация за съвпадане/несъвпадане на говорещия с лицето – източник на информацията. Модален характер имат различните видове отношения на говорещия – това са ментални състояния, които се изразяват езиково.

По-долу е представен начинът, по който чрез различни езикови средства се изразява възклицателност и подбудителност

– това са формални показатели, които свързани с дадена пропозиция служат за осъществяването на комуникативната цел.

2.1. Възклицателност и емоционалност

При употребата на възклицателните изречения говорещото лице не въздейства на събеседника, за да предизвика определена реакция (чрез реч или действие – както е при въпросителните и подбудителните изречения респективно). Чрез възклицателните изречения говорещото лице изразява своята емоционална реакция или отношение спрямо даден факт или ситуация. Изречението *Ох, отново ме заболя главата!* изразява емоционалната реакция на говорещото лице спрямо някакво състояние, в което се намира. Основно за определянето на вида на изречението е именно изразената емоционална реакция, а не фактът, че събеседникът научава за болката, която изпитва говорещото лице, т.е. изречението не е съобщително. В редица други случаи, когато изразената емоционална реакция е предизвикана от факт, който е непосредствено наблюдаван в конкретната ситуация, то и събеседникът е очевидец и тогава по-ясно личи, че съобщаването не е основната комуникативна цел. За случаите, когато изразената емоционална реакция е предивикана от факт, който е неизвестен за събеседника, и той все пак научава за него (въпреки че това не е основната комуникативна цел на говорещото лице), може се твърди че съобщаването на факта е второстепенно¹⁴. За съобщителните изречения се приема, че няма специални формални показатели, т.е. вида на съобщителното изречение се определя чрез липсата на формални показатели за друг тип изречение и чрез съобщителната интонация (графичния знак .).

Вече беше обърнато внимание на въпроса, че определянето на вида на дадено изречение се усложнява от факта, че което и

¹⁴ При съобщителните по форма изречения винаги има предаване на факт, но непосредственото изразяване на емоционална реакция във връзка с него е основната комуникативна цел. В някои случаи, които са представени по-нататък, съобщаването на факта е първостепенно, а интонацията, характерна за възклицателните изречения, само подчертава неговата значимост в конкретната ситуация, т.е. при тях липсва елементът *непосредственост*.

да е изречение може да служи за осъществяване на само една основна комуникативна цел (независимо от всичко, което допълнително може да бъде изразено), но също така има изречения, които притежават характеристики, т.е. формални показатели за различни видове и трябва да се определи кой показател е основен и кои са допълнителни. Много често определянето на основната комуникативна цел зависи от контекста и интонацията, в други случаи от йерархията на формалните показатели. Към втория случай се причисляват изречения, в които има императивна форма на глагола, чрез която се изразява подбудителност, но освен това има и възкликателно междуметие, чрез което е изразена и емоционална реакция.

(1) *Огнянов няма да те съветва подлости.*

Ох, чакай да се съвзема! –

каза Викентий и си подпря главата с ръце.

(2) **Ох, чакай** ме да се окопотя! Да се размисля!

(3) **О, ела** ти при мене тогава и тогава ме сал разбуди, посред нощ, **ах, недей** ме смущава и среднощний ми сън не куди.

Примерите показват, че наличието на възкликателно междуметие в изречението като показател за емоционалното състояние на говорещото лице не означава, че изречението като цяло не служи за изразяването на подбудителност. Тъй като приемаме, че едно изречение може да бъде произнесено само с една основна комуникативна цел, то в горните случаи изреченията функционират като подбудителни с допълнително изразена емоционална реакция (в противен случай ще трябва да се изключи, че са употребени с основната цел да изразят молба или призив). По този начин се определя и йерархията на формалните показатели, защото едни от тях са основни, а други – допълнителни (те изразяват второстепенна комуникативна цел или само модифицират основната).

Изразяването на емоционална реакция или отношение не е присъщо само и единствено за възклицателните изречения, но само при възклицателните то е основно. Затова условно разграничаваме възклицателност от емоционалност. Възклицателността е основен признак на възклицателните изречения и означава, че основната комуникативна цел е изразяването на емоционална реакция, при това подчертано, или лично отношение, или силна експресивност с цел въздействие върху аудиторията (това не е непосредствено изразяване на емоционална реакция), докато емоционалност може да бъде изразена и в изречения, които имат друга основна комуникативна цел. Възклицателността се определя от наличието на специфични изразни средства (възклицателни междуметия), чрез които се определя комуникативната цел, но изразяването на емоционалност чрез същите лексикални средства или интонация може да бъде също в рамките на подбудителни или въпросителни изречения.

Ако разгледаме едни от най-характерните за възклицателните изречения лексикални средства – възклицателните междуметия, те могат да бъдат открити в рамките и на други – невъзклицателни изречения, т.е. изречения, които имат друга основна комуникативна цел. Вече бяха приведени примери за употреба на възклицателни междуметия в рамките на подбудителни изречения. Освен това те много често са част и от желателните изречения. Могат да бъдат употребени и във въпросителни изречения дори когато не става дума за изразяване на ирония и въпросът не е риторичен, а основната комуникативна цел си остава задаването на въпрос, например: *Уф, да знаеш къде съм си оставил очилата?*, *Оф, как му беше името?* Обикновено възклицателните междуметия в рамките на съобщителни изречения не се срещат, защото в такива случаи, както беше посочено по-горе, основната комуникативна цел не е съобщаването на факта, а изразяването на емоционална реакция, т.е. изреченията със структура на съобщителни изречения и възклицателни междуметия като цяло са възклицателни. Но когато

се изразява съпричастие, се приема, че изразяването на емоционална реакция е допълнителна комуникативна цел: *Топло ми е. – Оф, и на мен!*

Като обобщение на разгледаните случаи се налага изводът, че осъществяването на различните комуникативни цели не съответства във всички случаи на разделението на видове изречения според формалните им характеристики и семантиката на лексикалните средства – употребата на изречения в небуквалното им значение, употребата на формални показатели за изразяване на възкликание и на подбудителност в рамките на едно и също изречение.

Когато става дума за изразяване на емоционална реакция или отношение, трябва да се разграничат различните изразни средства – едни от тях изразяват емоционалност в някаква степен, но сами по себе си не служат за осъществяване на комуникативната цел, т.е. те могат да бъдат част от различни по вид изречения, докато други изразни средства, които тук се разглеждат като формални показатели, служат именно за изразяване на възкликателност като основна комуникативна цел. Към първите може да се причисли цялата експресивна лексика, която може да се срещне в различни по вид изречения и следователно не може да има различителна функция за вида на изречението. Назоваването на емоционалното състояние в съобщително изречение също не е определящо за комуникативната му цел. Например думите и изразите за емоционално-експресивна оценка като *за щастие*, *за съжаление* (вж. при Маслов 1982: 333) или глаголи, назоваващи емоционално състояние, обикновено са част от съобщителни изречения и не са формални показатели за комуникативна цел. Има и други лексикални средства, които изразяват емоционално отношение, например т.нар. *dativus ethicus* или личните местоимения за емоционален дейксис, които също не са формални показатели, но най-честата им употреба е в рамките на възкликателните изречения. За разлика от споменатите изразните средства формалните показатели сами по себе си служат за

осъществяването на комуникативната цел – възклицателните междуметия и местоименията за интензификация например. За възклицателните междуметия вече беше посочено, че могат да са част от изречения с императивна форма, изразяващи подбудителност, чиято основна комуникативна цел е точно изразяването на подбудителност, а не на емоционална реакция. Поради възможността формални показатели за различни видове да бъдат част от едно изречение се налага разграничаването на основна и допълнителна комуникативна цел при анализа.

Възклицателните изречения се разделят на два основни вида – абсолютни и други, при които емоционалната реакция е предизвикана от високата степен на проявление на даден признак. При първия вид основен и единствен формален показател е интонацията (пунктуационният знак точка) или възклицателно междуметие, т.е. като синтактична структура са еквивалентни на съобщителните изречения:

„Спечелихме мача.“ ~ „Спечелихме мача!“, „Утре заминаваме.“ ~ „Утре заминаваме!“, „Баба е направила палачинки.“ ~ „Баба е направила палачинки!“.

Наричат се абсолютни, защото причина за изразената емоционална реакция е цялото пропозиционално съдържание, а не отделен признак на предмет.

Съществуват някои групи изречения, които са съобщителни по форма, при тях има изразена емоционална реакция, но тя не е непосредствена, а служи за подчертаване на значимостта на съобщавания факт. Те невинаги се приемат за възклицателни и се интерпретират като гранични случаи. Пунктуационният знак ! служи не само за отблязване на специфична интонация, но и за подчертаване и усиляване (както и при някои подвидове на подбудителните изречения). Няколко примера могат да илюстрират такива случаи: при отричане: *Не е вярно! Не е така!* (усилване на комуникативното намерение), при изразяване на благодарност:

Това значи много за мен!, при наратив, където не може да се очаква, че говорещото лице изразява непосредствена реакция, а подчертава важни моменти: *Падна все едно го е ударил чук!* и други.

И така – изразяването на възклицателност в българския език се осъществява чрез лексикални и интонационни средства, но е по-точно да се каже, че изразяването е с 1) интонационни или 2) лексикални + интонационни средства, защото възклицателните изречения не могат да бъдат със съобщителна или друга невъзклицателна интонация (с изключение на риторичните въпроси и случаите на изразяване на ирония). Този факт показва, че в едно изречение има натрупване на изразни средства, определящи неговия вид. Още по-комплексно е натрупването на средства, които служат за изразяването на различни комуникативни цели (вече представеното изразяване на емоционална реакция или отношение в рамките на подбудителните изречения).

Тъй като по-горе беше казано, че чрез употребата на възклицателните изречения не се изисква ответна реакция чрез реч или действие, т.е. не целят въздействие върху събеседника, трябва да се уточни, че това не е съвсем така. Въпреки че не целят да предизвикат конкретна реакция, те понякога се употребяват с намерение да въздействат. Много често те се използват в публицистични текстове и други писмени или устни жанрове за по-голяма експресивност. Все пак този вид изразяване на възклицателност не е толкова непосредствена, тя е преднамерена и целенасочена, затова е в известна степен по-различна от изразяването на възклицателност, когато адресатът не е цяла аудитория или читатели, а говорещото лице изразява непосредствената си емоционална реакция или отношение (такива изречения могат да бъдат произнесени и при липсата на събеседник). Затова възниква въпросът дали употребата на възклицателните изречения е в пряка връзка с определено емоционално състояние, в което се намира говорещото лице. Тъй

като очевидно не винаги е така (заради стилистичната употреба на възклицателните изречения, когато може да се допусне, че говорещият само имитира определено емоционално състояние – при особено патетична реч), за по-голяма точност се казва, че говорещото лице се намира в определено емоционално състояние или поне цели да направи такова впечатление (вж. Потс 2008¹⁵).

При анализа на конкретните изречения това как е изразена възклицателността трябва да е в контекста на това какво изразява възклицателността, какви са причините за емоционалната реакция или отношение при конкретната ситуация и събеседник. По този начин може да се обобщи употребата на едни или други подвидове изречения в зависимост от типове ситуации или събеседници. При класифицирането на видовете изречения според комуникативната цел бяха открити няколко основни проблема. При посочването на характеристиките на отделните видове личи, че не във всички случаи еднозначното разграничение е възможно. Например при т.нар. желателни изречения, които много често са съпроводени с израз на емоционална реакция (при това чрез възклицателно междуметие), е трудно отделянето им от възклицателните изречения по някакъв формален признак. Ако се анализират двата вида изречения, могат да се отделят някои различия. Едно то тях е наличието на да-форми, форми с нека при желателните изречения, които пък ги слбжават формално с подбудителните, при които обаче действието е неосъществено или неосъществимо, или няма реален вършител. Ако се разгледат подробно разновидностите на желателните изречения, тази особеност присъства – при липсата на формален показател за определянето им, това е единственият компонент, по който те еднозначно се отделят от останалите видове. И обратното – ако се анализират възклицателните изречения не само от гледна точка на формалните им показатели, но и според вида на действието – реално/иреално, т.е. според

¹⁵ В цитираното изследване на Кристофър Потс и Флориан Шварц е направено проучване върху голям корпус, като една от целите е да се установи доколко изразяването на определена емоционална реакция отговаря на действителното емоционално състояние на говорещото лице.

глаголната форма, то се вижда, че неизменно става дума за реално действие (факт), в повечето случаи наблюдавано в момента на говорене, което предизвиква емоционалната реакция на говорещото лице.

Ако се направи преглед на действията или състоянията, които се назовават с глаголната форма във възклицателните изречения, се вижда, че те имат общ признак – реалност на действието. Няколкото примера, дадени по-долу, дават основание по този признак изреченията еднозначно да се определят като възклицателни, докато при неосъществено или неосъществимо действие изречението спада към т.нар. желателни изречения:

- о физическо усещане, което изпитва говорещото лице – болка, удоволствие, дразнене и др. – *Ох, така ме боли главата цял ден!, Ммм, какъв вкусен сладолед!, Уф, този ужасен шум ще ме побърка!.*
- о факт, който говорещият осъзнава в момента на говорене или на който е свидетел: *А, всички вече са пристигнали!, Бррр, колко е студено навън!, Аууу, млякото е изкипяло!, Еее, пак закъсняхме!, Ей, забравих да ти донеса книгата!.*
- о факт, който вече е известен на говорещия, но говорещият изразява емоционалното си отношение в момента на говорене: *И той да вземе да му каже цялата истина! Такъв скандал стана после!, Толкова хубаво си изкарахме онази вечер на плажа!.*
- о събитие, което не се е случило, но предстои да се случи в даден бъдещ момент с голяма степен на сигурност (бъдеще време за означаване на действие, за което говорещият не се съмнява, че ще се осъществи): *Колко се радвам, че заминаваме! Ще бъде толкова хубаво утре на парада! Но: Толкова ще се радвам, ако успееш да дойдеш и ти. – в последния пример изречението може да бъде възклицателно, а може и да бъде съобщително – ако говорещото лице*

току-що е научило за възможността действието да се осъществи и това е предизвикало у него съответната емоционална реакция и изречението е произнесено с възклицателна интонация (особено в комбинация с възклицателно междуметие), то ще бъде употребено точно като възклицателно. Но ако говорещото лице допуска, че действието може и да не се извърши (има колебание), то тогава може само да се съобщава каква емоционална реакция би предизвикало евентуалното му осъществяване. Цялото това уточнение е необходимо, защото една от основните характеристики на възклицателните изречения е, че те не могат да бъдат перифразирани чрез назоваване на емоционалната реакция.

- о факт, който говорещият узнава от предходна реплика на събеседника – *Ти да видиш!, Не вярвам на ушите си! Така ли ти каза?!.*; също и при отговор на въпрос: *Хареса ли ти тортата?* – *О, беше много вкусна!.*

При употребата на повечето възклицателни изречения говорещото лице се намира в някакво емоционално или физическо състояние, което предизвиква реакция. В определени случаи само се стреми да направи такова впечатление, т.е. емоционалната реакция не е непосредствена, а преднамерена. Вече уточнихме, че тези случаи могат да се приемат като стилистична употреба на възклицателните изречения.

Определянето на причините, предизвикали емоционалната реакция, е от значение за две неща. На първо място по този начин по-ясно изпъква основното условие за причисляването на дадено изречение към възклицателните, а именно – причината може да бъде само реален факт или събитие, на което говорещото лице е свидетел или осъзнава с изненада и др. На второ място могат да се ограничат темпоралните характеристики на

възклицателните изречения, а оттам и да се отделят по-ясно от някои желателни изречения. Например могат да се изключат някои изречения с глаголни форми, които представят събитието като възможно, но не и реално – бъдеще предварително в миналото или форми в условно наклонение.

*(4) Ако имаше как да си помним сънищата! Толкова хубаво ще
ше да е!*

(5) ...замечтано въздъхна –

Ех, да можеше и с мен да се случи нещо такова!

(6) Да бях сега дете, че да заплача!

*(7) „Де да бях сега птица!“ – помислил си той, ала какво
можело да му помогне желанието?*

От примерите се вижда, че изречението може да представя несъществуваща (иреална) ситуация. Авторите, които правят изследвания върху изразяването на възклицателност, обикновено акцентират върху това, че причината за изразената емоционална реакция може да бъде само реален факт от действителността (Занутини и Портнър 2003), т.е. че пропозицията на изречението, ако то е възклицателно, по подразбиране предава реален факт и се приема за истинна. По този начин много ясно личи разликата между възклицателните и желателните изречения¹⁶. В някои случаи, когато изречението съдържа възклицателно междуметие, може да се приеме, че изразената чрез него емоционална реакция е основната комуникативна цел – това схващане се поддържа само от някои автори (напр. Кастровиехо-Миро 2008). Противоположно на това мнение е друго – емоционалното отношение е задължителен елемент наред с желанието (Карлик 1980: 50, цит. по Ницолова 1984: 142).

¹⁶ „Има обаче процеси, свързани или не с определен вършител, върху които говорещият не може да окаже влияние в момента на говореното или изобщо, макар че желае извършването/неизвършването на тези действия... действието, което говорещият желае, не отговаря на действителността – може да се осъществи или е неосъществимо“ (Ницолова 1984: 142).

Ако например в едно изречение има местоимение за интензификация и форма на глагола за бъдеще време (действието не е реално, а предстои), то ще е възклицателно по-скоро, а не желателно. Но само при употреби на бъдеще време, които означават, че действието ще се осъществи с голяма степен на сигурност (т.е. може да се приеме за реално действие):

(8) *Е, колко ще е хубаво, като се приберем!*

(9) *Колко хубаво ще бъде в леглото, щом чаршафите се постоплят.*

Когато формите на глагола в бъдеще време не означават действие, което ще се осъществи с голяма степен на сигурност, а извършването му е под въпрос и зависи от определни условия, изречението служи за изразяване на някакво желание на говорещото лице.

Можем да обобщим, че възклицателни са изреченията, които се употребяват с основната комуникативна цел да изразят емоционалното състояние на говорещото лице, като това емоционално състояние трябва да е педизвикано от реален факт от действителността или събитие, което ще се случи с голяма степен на сигурност (при риторичните въпроси и причината, и изразяването на емоционална реакция имат малко по-различен характер, но те ще бъдат разгледани подробно в *III глава*).

2.2. Подбудителност

При употребата на подбудителните изречения говорещото лице въздейства на събеседника, за да извърши дадено действие, назовано в пропозицията чрез глаголната форма (основният случай). Субект на действието може да бъде събеседникът или трето лице. Като подбудителни може да се разглеждат и изречения, при които вършител на действието е самият говорещ (1 л.) или той се включва във вършителите на действието. Изреченията могат да се групират според силата на изразената

чрез тях подбудителност – говорещото лице може да изисква извършването на действието, да дава разрешение за извършването на действието или да отправя молба действието да бъде извършено. Начинът на изразяване на подбудителност зависи от възможността говорещото лице да налага волята си и в мотивацията на императивния субект да извърши действието. Когато говорещото лице изисква (нарежда, командва) извършването на действието, то отношенията между него и събеседника са неравнопоставени, а императивният субект може да бъде санкциониран, ако не реагира адекватно (например при заплахите). Молбите могат да бъдат формални и неформални. При формалните молби изреченията имат учтива форма за молба, наложена от условностите на сферата на общуване. При неформалните молби говорещият не е в позиция да налага волята си, като обикновено самият говорещ има полза от извършването на действието или събеседникът не е задължен да изпълни действието, затова говорещият трябва да разчита на неговото благоразположение – *Моля те да се прибереш по-рано!, Би ли ми услужил с твоя учебник до сряда?*.

В повечето случаи изразяването на подбудителност става чрез лексикални средства – определена форма на глагола или подбудително междуметие (частица). В останалите случаи изразяването на подбудителност е индиректно (чрез неподбудителни по форма изречения) или с помощта на интонацията при някои думи команди: *Вън!, Бързо!, Марш в стаята!, Огън!, Тишина!, Внимание!, Стоп!* и т.н. (някои се приемат за вторични междуметия, други – не).

Глаголните форми, които служат за изразяване на подбудителност, са доста разнообразни – с нека, с да-форми и синтетичен императив, които, разбира се, не са синонимни. Подбудителните междуметия и експресивните частици, които са част от подбудителните изречения, също оказват влияние и модифицират изразената подбудителност, като я усилват или изразяват личното отношение на говорещия. Друг вид лексикални

средства има в изречения с глагола *моля* + императив или *да-*изречение – изразяват молба или маркират учтивост; изречения с две императивни форми, например *Ходи купи хляб.* – изречението може да се употреби и без първата глаголна форма, но втората е задължителна. Подбудителните изречения имат синонимно изразяване чрез сложно съставно изречение с глагол за нареждане или заповядване в изявително наклонение в главното изречение: Заповядвам *да не се изнасят документите от страдата.* В тези случаи глаголът в изявително наклонение е основен и единствен формален показател.

Подбудителните изречения могат да бъдат класифицирани по два основни признака – според силата на волеизявата в тях и според формалните показатели (лексикалните средства). По този начин може да се установи отделните разновидности подкани чрез какви формални показатели или комбинация от лексикални средства се изразяват според основната им или модифицираща роля. Така например, като твърдим, че императивните форми могат да покрият целия спектър от разновидности на подбудителните изречения, то е защото могат да изразяват груба заповед (с помощта на интонацията), през напълно неутралните инструкции (съобщителна интонация) до учтиви молби (с помощта на израза *ако обичате*). Тези случаи тук определяме като взаимодействие на лексикалните и интонационни средства – основни и модифициращи, за осъществяването на конкретна комуникативна цел.

Към лексикалните формални показатели още се отнасят и подбудителните междуметия или частици, които обикновено са допълнителни, но могат да бъдат и основни формални показатели. При подбудителните изречения често се употребяват и лексикални средства с модифицираща роля, които обаче не са основни формални показатели сами по себе си, напр: *Ей, върни се!* (в случая за насочване на вниманието при липса на обръщение).

Важно условие за осъществяване на комуникативната цел при употребата на подбудителните изречения е действието да има

конкретен вършител и да е възможно. По този начин подбудителните изречения се отделят от желателните, за които беше казано, че по определение означават действие, което е неосъществимо, или нямат конкретен вършител, или не зависят от волята на говорещото лице или събеседника, или ако е било възможно, то не се е осъществило. Така че при изречения, при които глаголната форма означава такова действие, не могат да се приемат за подбудителни.

При изразяването на подбудителност може да се наблюдава пълното разнообразие от механизми за осъществяване на комуникативната цел – чрез подбудителни изречения, индиректно чрез неподбудителни по форма изречения, имплицитно (когато действието не е назовано чрез експлицитно изразеното съдържание, но се подразбира) и само чрез междуметие, когато механизмът представлява цяла процедура по възстановяване на неизразеното съдържание. При имплицитното вложения смисъл не е налице употребата на едно изречение вместо друго (както е при индиректното изразяване), а говорещото лице само показва чрез езиковия израз намерението си да изрази даден смисъл и събеседникът трябва да го възстанови.

Друга особеност при изразяването на подбудителност е нейната силна зависимост от социалния контекст и наложените условности. Затова скалата, по която са степенувани изреченията по силата на изразената чрез тях подбудителност, е доста разнообразна. При употребата на подбудителните изречения това не е единственият фактор, а и готовността на адресата да извърши действието – дори при равностойни отношения говорещият избира различни средства, които да служат за оптималното осъществяване на комуникативната цел. Следователно при анализа на изреченията, изразяващи подбудителност, трябва да се вземат под внимание няколко фактора – механизъм за осъществяване на комуникативната цел, психолингвистични и социолингвистични фактори (съобразяване със събеседника и със ситуацията).

2.3. Пропозиция и формални показатели

Всички средства, които служат за изразяване на възкликателност, на подбудителност, или на друга комуникативна цел, наричаме общо формални показатели (вж. Лакова 2002). Следователно едно изречение се състои от пропозиция (в някои случаи може да не е експлицитно изразена) и формални показатели. Формалните показатели за комуникативна цел могат да бъдат част от пропозицията (глаголни форми в повелително наклонение, местоимения за интензификация) или да се отнасят към нея като цяло (интонация, възкликателни междуметия).

Когато говорим за видове изречения според комуникативната цел, те трябва да се разглеждат в контекста на тяхната употреба. Изреченията служат за изразяването на даден фрагмент от извънезиковата действителност (съдържание на изречението), това е пропозицията, която се актуализира при конкретната употреба. Този подход може да се нарече условно лингвистичен, докато някои автори прилагат т.нар. когнитивен подход (Блейкмор, Уилсън и Спърбър, вж. цитираната по-долу литература). Последният подход разглежда езиковия израз като съдържащ различни типове информация – концептуална и процедурна – към концептуалната информация се отнася изразеното съдържание, докато процедурната подпомага процеса на разбиране на вложения смисъл. Този подход е приложен например при анализа на подбудителните междуметия, съдържащи процедурна информация, които образуват изречение без изразена пропозиция.

Още един важен въпрос, свързан с предаваната информация, засяга други два типа – изразената и допълнително съдържащата се информация, която може да бъде извлечена, но липсва намерение от страна на говорещото лице да я изрази. Това е възможно поради факта, че събеседникът отчита различни аспекти от поведението на говорещото лице (езикови и неезикови), които са релевантни за него (Уилсън 1993). Накратко това може да се илюстрира чрез примера:

А) – Ще можеш ли да дойдеш утре с нас?

– (с тъжно изражение или глас) Няма да мога.

Б) – Ще можеш ли да дойдеш утре с нас?

– За съжаление няма да мога.

И в двата случая събеседникът информира за невъзможността да извърши действието. Комуникативното намерение се осъществява чрез изразяването на емоционално отношение, въпреки че в първия случай е осъществено с помощта на невербални средства.

При конкретната употреба на дадено изречение се съдържат различни типове информация. На първо място тя се разделя на изразена и „скрита“ информация. Информацията може да бъде изразена чрез езикови и неезикови средства (примерът по-горе), но и в двата случая тя е нагледно представена. Информацията, предавана чрез езикови средства, може да бъде, както беше споменато, концептуална и процедурна. Първият тип се свързва с логическата форма и изразената пропозиция. Процедурната информация показва как да бъде разбрано дадено изречение, т.е. очаква се събеседникът да осъществи процес за извличането или възстановяването на информацията (Блейкмор 1987, 1992). Например редица дискурсни свързващи елементи се интерпретират като процедурни, а не концептуални.

При интерпретацията на конкретна употреба на дадено изречение е нужно да се вземе под внимание не само изразената пропозиция и нейните характеристики, но и всичко, което служи за разбирането му, защото именно по този начин се осъществява комуникативната цел. При описания подход експлицитното съдържание е по-богато от езиковата структура, взета сама за себе си (част от информацията се изразява невербално), също се включва и по-обширен прагматичен компонент – подразбиращото се съдържание, умозаклученията и изводите, направени в процеса на разбиране.

Според модела на анализ, който е приложен, изреченията се делят условно на пропозиция, или съдържателната част на изречението, и формални показатели за комуникативната цел. Формалните показатели се разбират в по-тесен смисъл – само тези елементи, които сочат каква е основната комуникативна цел на изречението. Съществуват и други елементи, които имат пряко отношение към осъществяването на комуникативната цел – прагматичните маркери, но те сами по себе си не могат да служат за определянето на вида на комуникативната цел и обикновено имат допълнителна роля, като усилват, модифицират или изразяват лично отношение или оценка.

В класификацията, направена от Б. Фрейзър, всички тези елементи са обединени в една група – прагматични маркери, като формалните показатели за комуникативния тип, така както тук се разбират, са наречени основни маркери (за разлика от коментарните, дискурсните и други маркери). Основните маркери се делят на структурни, лексикални и хибридни (Фрейзър 1996: 171).

При Фрейзър анализът е съсредоточен върху изречението и неговия смисъл, т.е. върху езиковите средства и информацията, която предават, докато употребата и контекстът стоят на втори план. Изречението се разглежда в два различни аспекта – от една страна е пропозиционалното съдържание, а от друга – прагматичните маркери (това разделение и тук приемаме за основно).

Т.нар. основни маркери, които тук наричаме формални показатели, се припокриват с показателите за илокутивна сила при Дж. Сърл: словоред, изреченска интонация, наклонение на глагола, перформативни глаголи и др. (Сърл 1969: 30).

От основните маркери на първо място е поставена синтактичната структура на изречението и наклонението на глагола. Обаче по този показател могат да бъдат определени само три типа – съобщителни, въпросителни и подбудителни изречения, което означава, че тези базисни структури могат да

бъдат характерни и за изречения, които се употребяват с друга, различна комуникативна цел. Към лексикалните основни маркери се отнасят перформативните глаголи и прагматичните идиоми. Перформативните глаголи по-точно определят комуникативната цел в сравнение със структурните маркери, които са по-общи. Към прагматичните идиоми (както и при Дж. Сърл) се отнася предимно косвеното изразяване на подбудителност чрез въпросителни по форма изречения. Към лексикалните маркери се отнасят и междуметията, като според Б. Фрейзър те се употребяват за изразяване на реакция при получаване на нова информация, за привличане на вниманието, за изразяване на удоволствие, неудоволствие, съгласие, несъгласие, извинение, облекчение и няколко други (Фрейзър 1996: 176). Както се вижда, тук се включват не само възклицателни междуметия, но и други елементи с разнородни функции, някои от които могат да се интерпретират и като частици. И третият вид основни маркери – хибридните, както личи от името им, са комбинация от предходните два – това са специфични структури, които се употребяват заедно с определени лексикални елементи. Например такава хибридна структура има при косвеното изразяване на подкана, където е възможен както положителният, така и отрицателният вариант за изразяване на едно и също нещо: *Можеш ли да говориш малко по-тихо?* и *Не можеш ли да говориш малко по-тихо?.* Друг вид хибридни структури включват глаголи в императивна форма: *Говори или ще стрелям!*, *Бъди любезен с тях и ще те харесват повече!* При първото изречение се представя последствието от неизпълнението на действието, а при второто действието, назовано с императивната форма, е необходимо условие за второто (*Ако си любезен с тях, то те ще те харесват повече*).

Отделно от основните маркери, представени по-горе, се разглеждат коментарните маркери. Те също се разделят на няколко разновидности, изразяващи предимно лично отношение на говорещия и оценъчни характеристики. Тук влизат наречия и въвеждащи изрази за изразяване на емоционално отношение, които

обаче в рамките на изречение, произнесено със съобщителна информация, не изразяват възклицателност – това е очевидно следствие от факта, че възклицателните изречения не могат да се перифразират. Например: *Взех си всичките изпити!* – възклицателно изречение, и *За щастие си взех всичките изпити. (И сега няма да ми се налага да уча през лятото)* – съобщително изречение. Друг вид маркери служат за смекчаване или усилване на комуникативната цел – например при свръхучтиви молби: *Ако нямаш нищо против, би ли...* или при настойчива подкана: *Настоявам незабавно да...*

Освен коментарните маркери са отделени в отделни класове паралелните и дискурсните маркери. При паралелните маркери спадат обръщенията, както и маркери, които сочат неудовлетворението на говорещото лице, например при повторна подкана: *Колко пъти съм ти казвал да не...* Дискурсните маркери са за смяна на топика, контрастивни и др.

При анализа на изреченията в следващите глави е спазено разграничението между основни и допълнителни маркери (както е и при Б. Фрейзър). Т. нар. основни маркери наричаме формални показатели и те служат за определяне на вида на комуникативната цел, докато останалите са допълнителни – усилващи или модифициращи (т.е. тук под прагматични маркери се разбира само тези допълнителни, съпътстващи елементи, за разлика от основните формални показатели).

Пропозицията се състои от всички думи, които влизат в синтактични отношения помежду си, а формалните показатели могат да бъдат част от пропозицията, т.е. да изпълняват дадена синтактична функция (глаголни форми), могат и да са част от изречението, но да стоят извън пропозицията, т.е. те нямат синтактична функция, не влизат в синтактични отношения с останалите думи в изречението, но се отнасят към пропозицията като цяло – такива са някои видове частици, междуметия, цели експресивни изрази и интонацията. Някои еквивалентни езикови структури (изречения с еднакъв словен състав) могат да се

отнасят към два или три отделни вида изречения – напр. Иван дойде. ~ Иван дойде? ~ Иван дойде! – в тези примери интонацията е единствен и основен формален показател за вида на изречението, което може да служи за осъществяването на три различни комуникативни цели. Очевидно е, че една комуникативна цел може да бъде осъществена чрез различни по форма изречения и едно изречение, напр. съобщително по форма, може да служи за изразяването на различни комуникативни цели. Съотношението е 1 : много и в двата случая (вж. Лакова 2002: 110).

Формални показатели са лексикалните и интонационните средства, които причисляват изречението към един или друг вид. За подбудителните и възклицателните изречения формалните показатели, които са част от пропозицията, са глаголните форми в повелително наклонение – синтетичен императив, форми, образувани с *нека*, *да*-форми на глаголите, глаголи за заповед в изявително наклонение, местоимения за интензификация и т.н. Извън пропозицията стоят в повечето случаи междуметията – възклицателни и подбудителни, а интонацията винаги се отнася към цялото изречение (разбира се, чрез интонацията могат да бъдат акцентирани само отделни части от изречението, но тук не се разглеждат подробно такива случаи). Част от изречението могат да бъдат и някои експресивни частици и прагматични маркери, които действат допълнително – те имат модифицираща роля, но не могат да бъдат сами по себе си формални показатели (не са основни маркери).

Формалните показатели могат да се разделят на два вида и по друг признак – дали имат конкретно лексикално значение, или само по-обща семантична характеристика. Така например формите на глаголите имат собствено лексикално значение, докато възклицателните междуметия изразяват определена емоционална реакция, но не я назовават. Също така местоименията за интензификация показват, че даден признак се проявява в изключителна степен, но сами по себе си не го назовават. Затова изречения като *Тръгвай!* се състоят от един формален

показател и пропозиция, изразени чрез една дума, докато изречения, които се състоят само от възклицателно междуметие *Ох!*, *Брей!* трябва да бъдат свързани с конкретна ситуация или контекст, за да бъде разкрито тяхното значение. Местоименията за интензификация не могат самостоятелно да функционират като изречения.

В едно изречение може да има повече от един формален показател, напр. *Хайде, тръгвайте по-бързо!* – императивната форма на глагола и подбудителното междуметие. Когато формалните показатели са повече от един, то единият от тях е основен, а другият/другите са допълнителни, като основен е този, който е част от пропозицията – в случая императивната форма на глагола. Допълнителният формален показател може да усилва действието на основния формален показател, а може и да действа модифициращо, като придава някакво допълнително значение.

Частичите, които не са същински формални показатели, обикновено служат за по-голяма експресивност или изразяване на лично отношение към събеседника. Някои от тях са стилистично маркирани и имат винаги допълнителна модифицираща роля – *Давай де!*, *Хайде по-бързо бе!*. *Ли, нали* могат също да бъдат прагматични маркери, т.е. могат да изпълняват и двете функции – в едни случаи като формални показатели във въпросително изречение, а в други – като прагматични частици.

Интонацията е основен формален показател само когато в изречението (в пропозицията или извън нея) липсва какъвто и да било лексикален формален показател. Например: *Тишина!*. Когато в изречението има лексикален формален показател, интонацията може да изразява различни неща – по-голяма строгост, неотложност на заповедта, емоционално отношение и др. Пример, когато интонацията изразява емоционалното състояние на говорещото лице, а изречението служи за изразяване на подбудителност, е: *Махай се! Да не си дошъл пак тук!, Ставай и си заминавай!* – в тези изречения е ясно, че освен грубата и

неотложна заповед има изразена и емоционална реакция, но изречението не е възклицателно като цяло, а си остава подбудително (определение на базата на основната комуникативна цел). Основание да се говори в такива случаи за изразена емоционална реакция чрез интонацията в рамките на подбудителните изречения е, че често в такива случаи говорещото лице се намира в определено емоционално състояние и може да се поставя повече от един знак !!!

Тъй като формален показател за един вид изречение може да бъде част от друг вид изречение – например възклицателната интонация при някои подбудителни изречения – в този случай има изразена емоционална реакция в рамките на невъзклицателно изречение. Затова разграничаваме интонацията при различните подбудителни изречения, например: *Не влизай!* ~ *Изчезвай веднага!* – и двете изречения завършват с един и същи графичен знак, но само във втория случай може да се приеме, че има изразена емоционална реакция или отношение. В първото изречение интонацията е допълнителен формален показател, който модифицира действието на основния (отрицателната императивна форма), като прави забраната по-строга. Във второто изречение интонацията също е допълнителен формален показател, но тя изразява емоционална реакция, т.е. освен, че говорещото лице въздейства на събеседника с цел да извърши назованото действие (основна характеристика на подбудителните изречения), говорещото лице изразява и емоционална реакция. Затова твърдим, че формалните показатели помежду си се намират в йерархично отношение (основният е само един, а останалите са допълнителни) и видът на изречението се определя от основния формален показател. Обикновено йерархията на формалните показатели е низходяща от пропозицията към формалните показатели извън нея. Изясняването на посоката на йерархията може да служи в някои случаи за разграничаването на видовете изречения извън контекста. В по-горните случаи интонацията е допълнителен фактор, защото не е определяща за вида на

изречението, което включва императивна форма и изразява подбудителност дори ако е произнесено със съобщителна интонация.

От факта, че формалните показатели могат да бъдат един или повече – основен и допълнителни, може да се предположи, че между тях има взаимодействие, т.е. те действат върху изречението не поотделно – всеки сам за себе си, а в зависимост от тяхната комбинация. Например един и същи формален показател, който е допълнителен (подбудително междуметие), може да модифицира действието на основния, но степента на изразената подбудителност ще се определя от основния формален показател (формата на глагола). Нека разгледаме изреченията: *Хайде, нека отидем утре в парка!* ~ *Хайде, тръгвайте най-сетне!* ~ *Хайде бе, върни му парите!* – и в трите изречения подбудителното междуметие *хайде* е допълнителен формален показател – в първото изречение основният формален показател е *нека*, във второто и третото – императивната форма на глагола, като в третото изречение присъства и частицата *бе*. В първото изречение е изразена подкана към събеседника да бъде извършено назованото действие – *нека* в комбинация с междуметието. По скалата строгост – неутралност – учтивост изречението заема средно положение, като изразява предложение, а не заповед, т.е. между говорещия и събеседника няма социална дистанция. При второто изречение нареждането е строго и неотложно, докато в третото присъства и лично отношение на говорещия към събеседника. Може да приемем, че в такива случаи междуметието усилва подканата или нареждането, а частицата изразява лично отношение, но осъществяването на комуникативната цел става чрез семантиката на глаголната форма.

Цел на разглеждането на лексикалните и интонационни средства (формални показатели), които са част от определен вид изречение, е да се проследи по какъв начин чрез тях се осъществява комуникативната цел, как те определят отделните

подвидове изречения и по какъв начин влияе присъствието на допълнителни лексикални средства – например чрез израза *ако обичате*, изразената подкана става учтива независимо каква глаголна форма е употребена. Точно заради тези модифициращи елементи едно лексикално средство (например императивна форма) може да изразява почти целия спектър от разновидностите на подбудителните изречения (по-подробно *IV глава*). Освен формалните показатели, които определят вида на изречението, от значение е и контекстът при конкретната употреба. За да функционира едно изречение като определен вид, т.е. да се осъществява чрез него определена комуникативна цел, не е достатъчно само да притежава определени синтактични или интонационни особености, лексикални компоненти или морфологични характеристики на глагола. Контекстът трябва да отговаря и на определени условия, за да може да се реализира комуникативната цел. Затова в редица случаи въпросителни по форма изречения се употребяват като възклицателни или подбудителни. Например: *А, ти тук ли си бил!* изразява възклицателност като основно комуникативно намерение, независимо от въпросителната частица *ли*, която е част от пропозицията. В дадения контекст говорещото лице узнава за присъствието на събеседника и това предизвиква изненада у него, т.е. неочакваният факт е очевиден и говорещото лице няма как да иска потвърждение или отричане от страна на събеседника – не задава въпрос. В дадения пример има типична употреба на адмиратив, но е възможна и употреба без него: *А, ти тук ли си!*. Тези употреби не отговарят на условията на контекста, за да функционират като въпросителни, защото говорещото лице реагира чрез тях на очевиден факт. Аналогичен е и примерът *Колко ли още ще трябва да търпим това безобразие!* – в случая няма конкретен адресат, към когото е отправен „въпросът“, т.е. няма как говорещото лице да очаква отговор. По така описания механизъм функционират и въпросителните изречения, употребени като подбудителни, например: *Ще ми*

подадеш ли молива? – в случая говорещото лице очаква събеседника да реагира, като извърши назованото действие, също и *Хайде, тръгваме ли вече!* е подкана за действие, независимо от въпросителната частица *ли*. В последния пример не можем да твърдим, че само междуметието *хайде* е показател за функционирането на изречението като подбудително. Възможно е това местоимение да е част и от въпросително изречение, например: *Хайде, отговори ми къде беше снощи?*. Когато става дума за употребата на един вид изречение вместо друг, т.е. за индиректно изразяване на комуникативно намерение, винаги трябва да се взема предвид взаимодействието на контекста с формалните показатели в изречението.

Може да се направи изводът, че действието на формалните показатели, чрез които се осъществява комуникативната цел, е в зависимост както от семантиката на изречението, така и от контекста. Затова и видовете изречения, разделени според комуникативните цели, не могат да се разглеждат само на структурно равнище според формалните им особености, но и във връзка с употребата им. В редица случаи комуникативната цел се осъществява именно на базата на несъответствието между буквално значение и смисъл – тогава анализът на формалните показатели извън контекста не дава адекватна интерпретация. Така например частицата *ли* може да бъде част от поне няколко вида изречения с различни комуникативни цели:

И знаете ли, досега съдбата никога не е поискала да плащаме. (съобщение) – имплицитно се съдържа предположението „не знаете, затова ви казвам“.

Знаеш ли къде ми е шапката? (въпрос)

Ще ми подадеш ли... (подбуда)

Полудяхте ли...! (възкликание)

Междуметията като части на речта, като формални показатели в рамките на изречението и като самостоятелни изречения

Възклицателните междуметия са думи, които служат за непосредствено изразяване на емоции. Те се делят на първични и вторични, към първичните спадат: *ах, брей, ех, ох, оу, уф, пф, ха* и др., към вторичните спадат такива, които са пълнозначни лексикални единици, но са десемантизирани частично (или напълно), например: *господи, майчице* и др. В рамките на изречението обикновено те стоят извън пропозицията и се отнасят към нея като цяло. Те са един от основните формални показатели за възклицателните изречения, като в редки случаи могат да бъдат част от невъзклицателни видове изречения.

Някои от възклицателните междуметия са навлезли от чужди езици – например турски или английски, за други може да се твърди, че са универсални. Почти всички са стилистично маркирани, имат характерна сфера на употреба или са присъщи за група хора с определен социален статус. В такъв случай тяхната експресивност и стилистична маркираност имат допълнителна модифицираща роля. Междуметията, навлезли от чужди езици, като цяло не са многозначни и употребата им се свързва с определена ситуация или емоционална реакция. От примерите се вижда, че *Упс* се употребява само в ситуация, когато става нещо нежелано и непредвидено:

(10) **Упс**, неприятности.

(11) *Гледах го свиреп, докато не осъзна грешката си.* –
Упс – каза той. – Извинявай.

(12) **Упс!** – Вдигна виновно ръка пред устата си.

За разлика от местоименията за интензификация възклицателните междуметия могат да бъдат и само допълнителен формален показател: *Ей, забравихме да му се обадим!* и *Ей, колко сте глупави! Трябваше да минем от другата страна!* Като

основен формален показател в първия случай възклицателното междуметие изразява емоционалната реакция на говорещото лице, причината за емоционалната реакция е изразена чрез пропозицията, а видът на емоцията се определя от междуметието, съотнесено към конкретната пропозиция. В примера говорещото лице осъзнава в момента на говореното даден факт, който противоречи с предварителните му намерения, и това предизвиква емоционалната му реакция. Като допълнителен формален показател във втория случай възклицателното междуметие само модифицира вече изразената емоционална реакция чрез местоимението за интензификация. *Колко сте глупави!* изразява реакция спрямо дадения признак, който се проявява в изключителна степен, но при *Ей, колко сте глупави!* чрез възклицателното междуметие се изразява допълнително и неприятна изненада. Тя е предизвикана от факта, че говорещото лице осъзнава каква грешка/заблуда е допусната.

Возклицателните междуметия могат да се употребяват и самостоятелно като изречения. Чрез тях се предава емоционална реакция спрямо даден факт от извънезиковата действителност, без той да бъде експлицитно изразен.

2.4. Механизми за осъществяване на комуникативната цел

Когато говорим за осъществяване на комуникативна цел, трябва да се започне с това, че основната характеристика на човешката комуникация (вербална и невербална) е изразяването (от страна на говорещия) и разпознаването (от страна на събеседника) на намерението (причината, която стои в основата на всяко речево действие). Когато чрез даден езиков фрагмент говорещото лице показва намерението си да изрази определен смисъл, то адресатът трябва да разпознае това намерение. Според Грайс (Грайс 1989) в основата на разбирането са очакванията, които се създават при всеки акт на комуникацията. Тези очаквания са добре известни като максимите на Грайс (в рамките на принципа за кооперацията) за качество (истинност),

количество (информативност), релевантност, яснота (начин на изразяване), които се очаква да бъдат спазвани от говорещия. Някакъв знак, звук, съобщение е релевантно за събеседника, когато той може го свърже с познанията, които има, и това да му даде възможност да достигне до ново знание, което е от значение за него (т.е. да има позитивен познавателен ефект).

При комуникация, която се осъществява само чрез посочване, говорещото лице може само чрез някакъв стимул да предизвика процес, чрез който събеседникът да разпознае неговото намерение. Например, ако си повдигне празната чаша или по някакъв друг начин привлече вниманието на събеседника върху нея, събеседникът ще реагира, като знае, че зад посочването стои някакво намерение, и по този начин ще възстанови вложения смисъл – иска се от него да напълни чашата. Такова намерение може да бъде вложено и при произнасянето на съобщителното изречение *Чашата ми е празна.*, когато отново събеседникът ще реагира, като знае, че зад това съобщение стои някакво вложено намерение, и ще възстанови смисъла, вложен от събеседника. При такъв стимул чрез посочване се осигурява оптимална релевантност, защото се произвежда максимален ефект на разбиране с минимални средства (вж. Уилсън и Спърбър 2002). Разбирането на вербалното съобщение започва с възстановяване на езиково кодирания смисъл на изречението, така че в дадения контекст да бъде интерпретиран по начин, който напълно съответства на намерението на говорещото лице. Възможно е да трябва да се сменя многозначността, да се тълкуват елипси или други неясноти, свързани с експлицитното съдържание. Събеседникът трябва по пътя на най-малкото усилие да разбере езиково кодирания смисъл на изречението на експлицитно равнище или да го възстанови, ако е имплицитно вложен, докато не бъдат задоволени очакванията му за релевантност. Колкото релевантността е по-голяма, толкова усилието е по-малко. Въпреки че чрез посочване се постига максимална икономичност,

невербалната комуникация не може да достигне същата степен на изразяване като вербалната (например ако един от участниците в комуникацията посочи дадено място с много предмети, събеседникът му никога няма да разбере намерението му, ако не назове предмета, който желае). Процесът на разбиране може да се разложи на няколко етапа – първо събеседникът декодира логическата форма на изречението, после съдържанието и накрая са умозаклученията, които прави.

Смисълът на езиковия израз (изречението) не се припокрива със смисъла, който говорещото лице влага и събеседникът разбира, защото последният е много по-богат. Този подход в прагматиката се основава на система от ментални процеси, при които събеседникът реагира на определени стимули, за да възстанови смисъла, вложен от говорещото лице (едновременно експлицитно изразения и имплицитно съдържащия се). Смисълът на дадено съобщение не може да бъде извлечен директно от логическата форма. Често даван пример е съюзът *и*, който като логически оператор означава равнопоставеност ($A \text{ и } B = B \text{ и } A$), но когато свързва две изречения, той може да означава темпорална последователност и/или причинно-следствена връзка, напр. *Иван си тръгна и Мария се разсърди.*, *Мария се разсърди и Иван си тръгна.* – двете изречения имат различна интерпретация. В случая какво е казано ($P \ \& \ Q$) се различава от смисъла (Q е следствие на P). Такива импликатури са неизменна част от анализа (напр. Р. Карстън разглежда подробно скаларните импликатури)¹⁷.

Случаите, когато експлицитно изразеното съдържание не е достатъчно, за да бъде разбран вложеният смисъл, не трябва да се разглеждат като особени или странични случаи. Тук влизат изречения без експлицитно изразена пропозиция, елиптични изречения, косвени отговори на въпроси и др. При тях пълното изразяване е излишно и дори неподходящо. Водещият принцип е,

¹⁷ Въпросът *Кой месец има 28 дни?* има логически отговор *Всички месеци имат по 28 дни, а 11 имат и по повече*. Обаче това не е вложеният смисъл и събеседникът разбира въпроса като *Кой месец обикновено има не повече от 28 дни?* (вж. Карстън 1998)

че говорещото лице изразява толкова или такава част от информацията, колкото е необходима на събеседника, за да разбере вложения смисъл (т.е. това е оптимална релевантност). Причините за такъв тип изразяване може да се търсят в различни посоки – или е ненужно да се изразява цялата информация, а само част от нея, или говорещото лице не желае директно да изрази намерението си, т.нар намеци. Например при реплика на говорещото лице: *Вече стана много късно*. събеседникът тълкува изречението не като съобщаване на даден факт, а отчита причината, поради която е произнесено – ако събеседникът е на гости, той еднозначно разбира репликата като подкана от страна на говорещото лице да си ходи.

Ако се върнем на изреченията с непълна или без експлицитно изразена пропозиция, то при тях е налице частично изразена информация. Такива субизреченски структури се приемат за непълни поради това, че при тях липсва завършена логическа форма. Въпреки че са незавършени структурно, те служат за предаването на завършени мисли.

Р. Карстън (Карстън 2002) разглежда и други случаи, при които има неартикулирани конституенти, които получават свободно насищане или попълване в контекста на употребата им (те се подразбират и изразяването им става ненужно): *Нещо става!* (означава, че става нещо важно или страшно – зависи от интонацията), *Заваля!* (започва да вали на мястото, където се намира говорещото лице) и т.н. Произнасянето на едно изречение в даден контекст предава много по-голямо количество информация, отколкото се съдържа в повърхнинната синтактична структура. Изречения като цитираните по-горе изразяват дадена пропозиция и без допълненията в скобите, но вложеният от говорещото лице смисъл и разбиранят от събеседника смисъл включва именно неизразените (добавените в скоби), но подразбиращи се конституенти (примерите и терминологията са на Р. Карстън). Ако трябва да се обобщи казаното дотук, пълното пропозиционално съдържание е резултат от връзката между

езиковата форма (това, което е изразено) и определена когнитивна информация, т.е. налице е определен механизъм или схема, по която се конструира цялото.

Друг случай е различното тълкуване на езикови средства, които служат за изразяването на различни концепти¹⁸. Ако разгледаме изреченията: *Така се радвам, че се връщаш утре!* ~ *Радвам се, че най-накрая довърших доклада.* ~ *Ще се радвам, ако успееш да боядисаш до утре.*, то във всяко от тях радвам се изразява различни неща – в първото – интензивна емоция, във второто – облекчение (доволен съм, че), а в третото служи за смекчаване на косвена подкана. Очевидно е, че в езика няма отделна дума за всеки един концепт, затова различни концепти се изразяват с едно и също езиково средство. Друг пример може да се приведе с думата съжалявам – в едни случаи тя служи за изразяването на чувство, което изпитва говорещото лице, докато в други случаи служи като маркер, че говорещото лице ще съобщи неприятна за събеседника информация: *Съжалявам, но не съм съгласен. Много плитко четиво.*, *Съжалявам, но си има правила.* – говорещото лице съобщава информация, която не е в интерес или противоречи на събеседника (и това няма нищо общо с емоционалното му състояние) ~ *Съжалявам, но съм невинен.* (т.е. *Съжалявам за това, което е станало, но съм невинен*), *Съжалявам, но няма как да дойда на 26-и.* – говорещото лице изразява лично емоционално отношение. ~ *Съжалявам, но няма да мога да се отзова на поканата ти, защото точно този ден мисля да имам махмурлук.* – двузначна интерпретация¹⁹. Този случай беше разгледан, защото обикновено се дава като пример, че разминаването между това, което е казано, и вложения смисъл не

¹⁸ Например при изреченията: *Той не е никакъв студент. Не ходи на лекции, нито чете за изпитите.* и *Той не е никакъв студент. Не му стигна бала, за да влезе в университета.* В първия случай студент означава лице, което извършва определени дейности, докато във втория – лице, което е записано да учи в университет. В изследванията на Р. Карстън, също и Д. Блейкмор, в двата случая една дума изразява различни концепти, както и при: *Основата на цилиндъра е кръгла.* и *Езерото е с кръгла форма.* (във втория случай думата *кръгла* означава, че формата наподобява кръг, а не че разстоянието от центъра до всяка една точка е еднакво, както в първия). Изречението *Той не е никакъв студент.*, извадено от контекста, не дава информация думата *студент* кой от двата концепта изразява.

¹⁹ Примерите са от интернет.

винаги се отнася до възстановяване на неизразена информация, а и до възстановяване на смисъла на експлицитно изразената информация (когато с помощта на едно езиково средство могат да бъдат изразени различни неща).

Тъкмо заради различните механизми за осъществяване на комуникативната цел, т.е. различния път, по който се достига до вложения от говорещото лице смисъл, се говори за различни прагматични системи – първична и вторична (вж. по-подробно Р. Кърстън 2007). При първичния прагматичен процес нивото на интерпретация остава до това, което е казано, докато при вторичния за достигането до вложения смисъл трябва да бъдат включени и имплицатурите. Но и първичният, и вторичният процес са зависими от контекста. В процеса на общуване, разбира се, тези процеси не са автономни, т.е. няма превключване между двата, за да бъде разбран вложения от говорещото лице смисъл.

Вече разгледахме някои особени случаи в I глава, които се отнасят до фигуративни употреби на изречението (в небуквалното му значение). Чрез такива фигуративни употреби се постига оптимална релевантност, защото при тях дори не може да се говори за многозначност. Например: *Хареса ли ти еди-коя си книга? – Направо ме приспива.* – буквалното значение на изречението в този контекст е напълно неприемливо и събеседникът веднага го интерпретира във фигуративната му употреба²⁰. Тъй като въпросът предполага отговор, който да даде оценка на книгата, то при тези условия *приспива ме* означава, че е много скучна. Друга подобна употреба е иронията, която често се изразява чрез възклицателни изречения. Според Грайс и други автори тя може да се интерпретира като изразяване на противоположния смисъл, но това е доста неточно според някои други автори. Както посочваме по-долу и при анализа на някои от риторичните въпроси и други изречения, съдържащи ирония, противоположният смисъл не е целта, а предпоставката:

²⁰ Примерът е на Уилсън и Спърбър 2002: 262.

- *Какво да ти кажа... един панталон струваше сто и тридесет лева!*

- *Че то без пари бе!*²¹

В случая събеседникът не иска да изрази противоположния смисъл (че нещо струва пари или много пари), а изразява емоционална реакция спрямо факта, че цената е представена като ниска („тотална разпродажба“), а това не отговаря на неговите вярвания и убеждения.

Като важен извод от представения подход ще посочим, че при конкретната реализация на едно изречение от съществено значение е съотнасянето на формата на изречението към вложения смисъл. Когато формата и семантиката на лексикалните средства съвпадат с вложения от страна на говорещото лице смисъл е налице страндартно осъществяване на комуникативната цел. Когато едно изречение служи за изразяването на различни комуникативни цели, то от съществено значение е интонацията (например съобщително изречение с въпросителна или възклицателна интонация). Когато едно изречение е употребено вместо друго, е налице индиректно осъществяване на комуникативната цел, като от съществено значение за разбирането е контекстът. Когато при употребата на едно изречение говорещият влага смисъл, който не се съдържа в произнесеното изречение, тогава събеседникът трябва чрез умозаключение да разбере смисъла и този смисъл се съдържа имплицитно. Когато липсва изразена пропозиция, е налице процедура, чрез която се възстановява неизразеното съдържание. Тези механизми са в основата на използвания модел на анализ, при който се съпоставя изречението с начина на осъществяване на комуникативната цел. Този модел може да се представи като {изречение <= механизъм} => комуникативна цел. Механизмът представлява съвместното действие на произнесеното изречение и семантиката на лексикалните средства в него, интонацията,

²¹ Примерът е от <http://www.bgspeech.net/bg/resources/archive/ed/2.html>

контекста, пресупозициите, допълнителните модифициращи елементи, имащи отношение към акта на комуникация – всички езикови и извънезикови фактори, които са от значение за разбирането на вложения смисъл от страна на събеседника.

Изследването разглежда два вида изречения, които са разграничени според основната комуникативна цел, за чието осъществяване служат. За да бъде осъществена комуникативната цел, събеседникът трябва да разбере смисъла, вложен от говорещото лице (ако не бъде разбран смисълът и произнесеното изречение получи тълкуване, които се разминава с намерението на говорещото лице, то комуникативната цел няма да бъде осъществена). Поради тази причина основна цел на анализа са не само различните начини и езикови средства за осъществяване на комуникативната цел, но и процесът на разбиране, който е необходимо да се осъществи.

3. ВЪЗКЛИЦАТЕЛНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

В тази глава са представени средствата за изразяване на възклицателност в българския език, видовете възклицателни изречения и изразяването на емоционалност в други изречения с експресивна функция.

3.1. Средства за изразяване на възклицателност

3.1.1. Възклицателни междуметия

В научните описания от първата половина на XX в. междуметията често влизат в една група с частиците, като причината обикновено е формалният критерий – те са неизменяеми части на речта (някои от разгледаните граматики на българския език, Йесперсен 1924, Блумфийлд 1933 и др.). Някои междуметия дори не притежават характеристики на дума – напр. образувани са от нехарактерни за съответния език звукови съчетания (*шшшт!*, *тц-тц*, – липсва гласна, придихания, въздишки и др.). Често междуметията се смятат за периферни елементи в езиковата система (напр. „езикът започва, където междуметията свършват“), т.е. те стоят на границата между вербалната и невербалната комуникация или се възприемат по-скоро като паралингвистични средства, които имат повече общо с жестовете и мимиките, отколкото с езиковите средства.

Класификации на междуметията според вида на изразената чрез тях емоция има в българските възрожденски граматики (вж. Първев 1975). Обикновено класификацията на междуметията се основава на специфичната комуникативна функция, която могат да изпълняват. Под комуникативни функции тук се разбира традиционното им представяне (Бюлер 1934, Якобсон 1960). Видовете междуметия са експресивни (емоционални и когнитивни), волеви (подбудителни) и фатични (за установяване и поддържане на контакт). По-долу е дадена подобна класификация от Р. Ницолова (Ницолова 2008), която се основава не на функциите на езика, а на базата на речевите актове, в които участват (напр.

волевите междуметия са наречени директивни). В статията на Амека (Амека 1992: 110) е представено твърдението на някои автори, че при възклицателните междуметия не може да се говори за изразяване на речев акт, а дори и че са некомуникативни.²²

Междуметията изразяват емоционалното отношение или реакция на говорещото лице, или някакво негово ментално състояние. Последното уточнение е необходимо, защото междуметията не са само възклицателни (за семантична класификация на междуметията вж. също Вежбицка 1992). Междуметията могат да бъдат разглеждани и като вид прагматични маркери, защото могат да бъдат показател за отношението на говорещото лице и неговото комуникативно намерение, като те са много тясно свързани с контекста. Прагматичните, или дискурсните маркери са функционална категория. В нея могат да влизат както някои междуметия, така и частици. Разликата между междуметията и частиците е, че междуметията могат сами да образуват изречение с помощта на интонацията, докато изреченията, образувани само от частици, са елиптични или имат свързваща функция.

В *Основна българска граматика* Л. Андрейчин (Андрейчин 1978: 333) дава следното определение: „Междуметията са непроменливи думи, които изразяват непосредни чувства или наподобяват природни звукове [...] В първия случай междуметията се наричат възклицания, а във втория – звукоподражания. Междуметията се употребяват обикновено покрай другите думи, за да придадат по-непосредна емоционална или сетивна изразност на речта [...], без да се свързват с тях граматически.“ Относно най-общата семантична характеристика, която обикновено имат междуметията, Л. Андрейчин твърди, че: „За значението на междуметията играе често пъти основна роля не техният звуков състав, а интонацията, с която се изговарят; затова напр. някои междуметия (напр. *ах*, *ох*) могат да означават в различни

²² Докато при волевите, фатичните и когнитивните междуметия (като част от експресивните) без съмнение може да се твърди, че участват в речеви актове, то при възклицателните това се поставя под въпрос, дори се отрича.

случаи различни и дори противоположни чувства – радост, болка, уплаха и др., според начина на изговарянето.” Видовете междуметия според произхода им са представени по следния начин: „Възклицанията, като израз на непосредни емоционални преживявания, могат да се разглеждат в много случаи като преки физиологични рефлексии, с което се обяснява съществуването на някои еднакви или близки звукови междуметия в различни езици. Освен по звукоподражателен и рефлексивен път, междуметия могат да се получат и от някои видове думи, когато избледнее прякото им значение и се приспособят само към емоционално-експресивна служба: *Боже!*, *майчице!*, *огън!*, *долу!* и др.”

И. Куцаров в *Теоретична граматика на българския език. Морфология* (Куцаров 2007: 174) също включва в подбудителните междуметия думи като *огън*, *марш*, *вън*. Обаче тези т.нар. подбудителни междуметия имат съществена разлика в употребата си спрямо всички останали първични и вторични междуметия, възклицателни и подбудителни²³.

Р. Ницолова в *Българска граматика. Морфология* не приема т.нар. вторични междуметия като част от състава на междуметията, „тъй като формално и семантично принадлежат към други части на речта, а „междуметното“ им значение е само едно то значенията им, но не и тяхното основно значение...” (Ницолова 2008: 483). Според нас вторични междуметия като *майчице*, *леле мале*, *божичко* могат да бъдат разглеждани като видове междуметия, но при *вън* и *марш* по-приемливо е да се говори за междуметна употреба. Според функционално-семантичната класификация на Р. Ницолова (Ницолова 2008: 486–488) междуметията са експресивни, дескриптивни (звукоподражателни) и директивни. Експресивните междуметия са два вида: емоционални и когнитивни (дадената по-горе класификация на Ф. Амека). Емоционалните междуметия са основната група, те сигнализират непосредствено емоционални

²³ Тук разглеждаме въпроса за междуметията по-общо, като включваме и подбудителните, които се отнасят към друг вид изречения, за да може по-ясно да проличи разликата между възклицателни и подбудителни междуметия и между различните вторични междуметия.

състояния на говорещия. Когнитивните междуметия означават интелектуална реакция спрямо някаква реплика например, като изразяват съгласие, несъгласие, невъзможност да се направи коментар и др.: аха, тц, хм, бре, хайде де (само в това съчетание). Директивните междуметия се делят на няколко основни групи „в зависимост от вида на желаното от говорещия действие на слушателя“ – за подкана към действие или прекратяване на действие, за насочване на вниманието на слушателя и за подкана към речево действие. При последните смятаме, че тези думи могат да бъдат както междуметия (в едни случаи), така и частици (в други случаи). Някои от примерите, дадени от авторката: **Е**, добре, слушайте; **Ей**, къде отиваш? – често в литературата такива части на речта като ей, ех, бре се причисляват в едни случаи към частиците, а в други – към междуметията. Мнението на Р. Ницолова се основава на твърдението, че някои междуметия могат да участват в изграждането на пропозицията като предикати със собствени аргументи и затова дейктични думи като ей, смятани за частици, трябва да се причислят към междуметията (Ницолова 2008: 476). Пример за употреба на ей като междуметие е разгледан в IV глава, но не в това значение.

При определянето на междуметията и основните им характеристики ще се придържаме към ГСВКЕ т. II. Морфология:

Междуметието е неизменяема дума, с която се изразява непосредно чувство или емоционално-волева подбуда. В изречението се употребява като странична дума или пък като самостоятелно изречение в речта... За разлика от думите, отнасящи се към други части на речта, междуметията не притежават називно значение. Те са своеобразни думи, които в зависимост от интонацията се осъзнават като изразители на определено емоционално или емоционално-волево съдържание (значението им се приравнява с емоционалното състояние, което изразяват)... Голяма част от междуметията са многозначни. Твърде често едно и също междуметие се използва в речта за изразяване на

различни емоции... Значението на междуметието се конкретизира от интонацията (жестовите, мимиките) и от съдържанието на изречението, в които е употребено (ГСБКЕ т. II 1998: 320-321).

Ще цитираме и дефиницията за производните междуметия, според която част от приеманите за междуметия думи всъщност функционират по различен начин:

Производните междуметия са по-нови образувания в езика. Техният лексикален състав се набира от преминаване на думи от други лексикано-граматически класове в категорията на междуметията.

В междуметия могат да преминат някои пълнозначни думи, чиято употреба се свързва с известни емоции. За да се превърнат в междуметия тези думи, от една страна, трябва да загубят напълно номинативното си значение и словоизменителните си способности, а от друга – да се превърнат в речеви знаци за изразяване на емоционално или емоционално-волево състояние. При преминаване на пълнозначни думи в категорията на междуметията се създават омоними... Обаче отделните лексикални единици, които обикновено се сочат като производни междуметия, не са загубили в еднаква степен номинативното си значение, а това показва, че те не са поели в еднаква степен и функциите на междуметия.

В категорията на междуметията са преминали звателните форми: мамо, мале, леле мале, майчице, мамичко, боже, божке, господи, боже господи, леле боже. Звателната форма на съществителното име може да бъде придружена и от определение: Майчице мила! Боже мой! и др. В тия случаи цялото словосъчетание е загубило номинативното си значение и се е превърнало в междуметие.

Наречията горко, долу и съществителните огън, ужас, глупости, позор, слава, срам, хвала в междуметна употреба съдържат твърде силен емоционално-експресивен заряд, но все още не са загубили характера си на наречия и на съществителни имена. Освен това емоционалната им натовареност е пряко

свързана с лексиканото им значение. Те се използват за изразяване само на точно определено чувство или волева побуда и в това отношение се отличават до известно степен от същинските междуметия, голяма част от които са многозначни. Поради тези причини няма достатъчно основания да се твърди, че посочените по-горе съществителни и наречия са се превърнали в междуметия.

Употребата на възклицателните междуметия може да се раздели на няколко случая:

- о могат да образуват самостоятелно изречения;
- о могат да бъдат част от изречение с експлицитно изразена пропозиция;
- о могат да бъдат част от изречение с местоимение за интензификация – в този случай те не са основното средство за изразяване на възклицателност, а само допълнително усилват или модифицират изразената емоционална реакция;
- о могат да бъдат част от невъзклицателни изречения, като в този случай изазяването на емоционална реакция не е основната комуникативна цел;

Както се вижда от изредените случаи вторични междуметия като *боже*, *леле* могат да се употребяват във всички случаи като първичните възклицателни междуметия. За разлика от тях вторични подбудителни междуметия като *огън!* и *вън!* се употребяват само като самостоятелни изречения в тясна връзка с основното им значение и в редица случаи не могат да се разглеждат наравно с първичните подбудителни междуметия и/или частици.

(13) **Лелеее**, не могат ли да побързат малко, бе тате? – възклицателното междуметие е част от въпросително изречение. Изречението е употребено с основната комуникативна цел „задаване на въпрос“, а не като възклицателно. При такива случаи питащият се намира в определено емоционално състояние,

но неговото изразяване не е водещо. Тъй като емоционалната реакция и задаването на въпроса са свързани с една и съща ситуация или определен факт, става възможно средствата за тяхното изразяване да са част от едно и също изречение.

(14) **Леле, какъв смях падна!** – възклицателното междуметие е част от възклицателно изречение с местоимение за интензификация. В примера основното средство за изразяването на възклицателност е именно местоимението и отново ролята на междуметието не е от първостепенно значение – то само усилва или модифицира, посочва вида на изразената емоционална реакция. Този пример и предходният са с вторично междуметие със и без удължаване на гласната, за да покажем, че няма съществена разлика при функционирането на вторичните възклицателни междуметия спрямо първичните и тяхната употреба не е свързана с основното значение на думите, от които са произлезли.

(15) *Ей, убостнико, че те смелим!* –

Леле, че се подмокрим от шубе! Дръж ми абата, бе! Утепах го!

– примерът показва употреба на възклицателно изречение за изразяване на ирония. Говорещото лице реагира на предходна реплика на събеседника – закана. Причината за изразената емоционална реакция е увереността на говорещото лице, че събеседникът му не е в състояние да изпълни заканата си, т.е. изразяването на ирония трябва да се тълкува по следния начин – събеседникът вярва, че може да изпълни действието, а говорещото лице вярва, че това е заблуда и показва емоционалното си отношение спрямо несъстоятелността на заканата, като привидно я приема за реална.

(16) **Леле, божке, глей му очите на тоя!** – ахна единият.

(17) **Леле мале, това е котка!**

(18) **Леле, мале да сте ми в София, в ЦУМ да ми дойдете** – там да ви видя как ще капризничите! – друга разновидност на изразяване на ирония и сарказъм чрез възклицателно изречение – причина за изразената емоционална реакция пак не е точно

определен факт от извънезиковата действителност или конкретна реплика на събеседниците, а някакво тяхно убеждение, вярване, начин на поведение или мислене, което говорещият отхвърля. Този тип причини за емоционална реакция и нейното изразяване имат по-различен механизъм и изискват различен когнитивен процес за разбирането им. В този случай говорещото лице представя ситуация, в която събеседниците се сблъскват с действителност, която не отговаря на техните убеждения и очаквания, и по този начин отхвърля заблудата им за дадено състояние на нещата.

Експресивни думи и изрази

За да бъде пълно представянето на езиковите средства, изразяващи емоционална реакция или отношение, трябва да се разгледат не само възклицателните междуметия, но и други думи и изрази, които подобно на вторичните междуметия се употребяват с експресивна функция без пряка връзка със семантиката на думата (напр. **Проклятие!** – възкликна епископът. – *Нашето убежище е открито.*²⁴). К. Потс и Д. Блейкмор (вж. по-долу) имат няколко изследвания по въпроса, като основен акцент в анализа е невъзможността при експресивна употреба на тези думи да се опише тяхното значение, т.е. те носят по-скоро процедурна, отколкото концептуална информация. Също както и междуметията такива експресивни думи и изрази стоят близо до паралингвистичните средства: **По дяволите, какво странно гледище!**

В поредица от изследвания за дискурсните маркери Д. Блейкмор защитава твърдението, че процедурното значение на такива езикови средства (тук влизат и разглежданите експресивни думи и изрази, вж. Блейкмор 2011) е причина те да не могат да бъдат перифразирани, т.е. вместо парафраза се дава описание на тяхната употреба. Тяхното значение се представя чрез ролята им на маркери, сочещи как трябва да бъде разбирано

²⁴ Примерите са от БНК.

произнесеното изречение, т.е. ако съществува процес на изразяване на емоционалното състояние, то съществуват и езикови средства, които задействат този процес (Блейкмор 2011).

Експресивните думи и изрази (както и възклицателните междуметия) обикновено са част от възклицателни изречения, но могат да бъдат част и от изречения, употребявани с друга комуникативна цел. При употребата на възклицателните изречения основната комуникативна цел е изразяването на емоционална реакция или отношение и в рамките на този вид изречения експресивните думи и изрази имат усилваща или модифицираща роля. Обаче в рамките на подбудително или въпросително изречение, употребени с основна цел подкана към действие или задаване на въпрос, тези езикови средства не винаги могат да бъдат разглеждани в такава роля, а чрез тях се осъществява друго, различно от основното комуникативно намерение.

Особеност на експресивните езикови средства е, че не е възможно извън даден контекст на употребата им да се твърди каква е степента на емоционално състояние, с която се свързват, и каква е точно разликата в значението им. Така както някои междуметия и експресивни частици могат да изразяват различни емоционални състояния, често противоположни, така и експресивните думи и изрази не могат да бъдат свързани с определена семантика. Например изразът *дявол да го вземе* в редица случаи не се свързва с негативна семантика:

Дявол да го вземе, дъждът е нещо приятно! ,

Дявол да го вземе!... Красота. ,

Идилия, дявол да го вземе! ,

*Дявол да го вземе, колко сте чевръст.*²⁵

²⁵ Примерите са от БНК <http://search.dcl.bas.bg/>

Друга особеност на този вид експресивни думи е, че дори когато са част от изречението, свързани с друга дума, те не я поясняват, а изразяват емоционална реакция, свързана със ситуацията като цяло: (Питам те за последен път) *Къде е **проклетата** мина?* – изразеното негативно отношение не е насочено към мината (въпреки словосъчетанието *проклетата мина*), а е предизвикано от ситуацията²⁶.

Д. Блейкмор сравнява функцията на подобни експресивни думи с дискурсните маркери, т.е. свързани с процеса на интерпретация, но за разлика от дискурсните маркери те активират процеса на възстановяване, или извличане, на емоционалното състояние на говорещото лице.

3.1.2. Местоимения за интензификация

Местоименията за интензификация могат да бъдат въпросителни и показателни местоимения като *как, що, колко, какъв, каква, какво, какви, толкова, така, тъй, такъв, такава, такова, такива*. Те служат за изразяване на възклицателност не само в български, но и в други езици. Означават, че някакъв признак на предмета се проявява в изключителна степен (положителна или отрицателна) и това предизвиква емоционалната реакция на говорещото лице: *Какъв безсрамник!*. Често може самият признак да не бъде назован: *Каква история!* – може да означава „Каква вълнуваща история!“ или „Каква ужасна история!“. В такива случаи контекстът и интонацията са показателни за вида на изразените емоции, като често такива възклицателни изречения са модифицирани с допълнителен формален показател – възклицателно междуметие, или съдържат някаква частица за израз на емоционално отношение. Най-често тези местоимения интензифицират статичен или динамичен признак. Когато съществителното, към което се отнасят, означава по подразбиране само положителната или отрицателната

²⁶ Вж. К. Потс 2008 (а). Според автора в такива случаи ролята на експресивната дума не е свързана със синтактичната структура, а с дискурсната структура, т.е. има отношение към контекста и разбирането на останалата част от съдържанието.

крайност на скалата, няма необходимост от пояснение – *Какъв качествен запис се е получил!* – когато се казва за .някакъв предмет, че е качествен, винаги се има предвид „с добро качество“, т.е. няма избор между вариантите добро/лошо качество. В други случаи лексикалната семантика е показателна за вида на предизвиканите емоции, напр. *Какво облекчение!* (освен ако не става дума за ирония). Например при абстрактните съществителни, които са семантични деривати от прилагателни и след процеса на номинализация признакът е отделен от предмета: *Колко е **красиво!** ~ Каква **красота!**, Колко е **смел!** ~ Каква **смелост!**.*

Според Р. Ницолова „показателните местоимения оначаят по-слаба степен на интензификация от въпросителните местоимения“ (Ницолова 1984: 176, Ницолова 2008: 180).

Местоименията могат а интензифицират и признак на действие, когато се отнасят към отглаголно съществително или глаголна форма – *Какво бягане!* или *Как само рисува!*.

Както споменахме, признакът, който се интензифицира, може да не бъде назован, тогава той става ясен в конкретната ситуация. Това по-често се отнася до признаци, които се проявяват в положителна степен. Когато се интензифицира отрицателната степен на признака, то той се назовава в повечето случаи. При случайна проверка на възклицателни изречения с местоимение и съществително се намират основания, за да бъде направено такова предположение (при „каква къща“ във всички представени случаи става дума за положителен признак; примерите са дадени в по-широк контекст):

(19) ***Каква къща** имах само! – Беше казал това поне стотина пъти. – Такова нещо не се виждали!*

(20) *Отличен човек е Иван Иванович! **Каква къща** има той в Миргород! Около нея от всички страни има навес на дъбови стълбове, под навеса навсякъде пейки.*

(21) *И то **каква къща!** Тя е изненада за вас от предания ви съпруг. Почакайте само да я видите...*

Проучвания за неназования признак – дали е положителен, или отрицателен, са представени в научната литература (напр. Потс 2008). Въпреки че не може да се твърди със сигурност, данните сочат, че тенденцията е при случаите на неназовани признаци те да са по-често положителни, докато при интензифицирането на отрицателни признаци обикновено те се назовават. Дори може да се твърди, че тези прилагателни, когато се появяват с местоимение за интензификация, са и лексикални маркери за възклицателност, защото е рядкост такава комбинация да се срещне в същински въпросителни изречения:

(22) **Какъв ужасен** обед!, (23) **Какъв ужасен** рожден ден!,

(24) О, **какъв ужасен** спомен!

(25) Господи, **какъв ужасен скандал!** – при съществителни като *скандал* е съвсем нормално да се очаква, че няма да бъде интензифициран положителен признак. Но, разбира се, срещат се и такива употреби:

(26) Каква сцена! **Какъв чудесен скандал!** – в случая прилагателното *чудесен* не означава, че даден факт или събитие е предизвикало положителна емоционална реакция у говорещото лице, а че действието или събитието е протекло с голяма интензивност и мащабност. Ефектът на такива съчетания се дължи на несъвместимостта на прилагателното *чудесен* със семантиката на съществителното *скандал*.

Местоименията за интензификация могат да се появят съвместно със съществителното *нещо* и в тези случаи означава, че някакъв признак се проявява неочаквано или по начин, който силно впечатлява говорещото лице, и това предизвиква емоционална реакция. При такива употреби проявлението на

признака също е в изключителна степен, но обикновено говорещият го установява с изненада или недоумение.

(27) **Какво нещо** е животът наистина!

(28) Боже, Боже, **какво нещо** е страхът!

(29) **Какво нещо** е силата!

(30) **Какво нещо** преживях!

Има и друг вид възклицателни изречения с въпросителни думи – това са риторичните въпроси, и те се определят като „въпросителни по форма възклицателни изречения“ (Ницолова 1984: 174). Въпреки че и при двата вида не става дума за същински въпроси, риторичните въпроси като вид възклицателни изречения са съвсем различни от възклицателните изречения с местоимения за интензификация, затова и ще ги разглеждаме отделно. На първо място, риторичните въпроси могат и да не бъдат образувани с въпросителни местоимения, а с въпросителни частици или само с интонация като ехо-въпроси, изразяващи емоционална реакция. Съвсем различно е и значението на двата вида изречения. Например: *Кой ще му се противопостави?! = „Няма кой да му се противопостави!“* или *Така ли!? = „Не е така!“*. При този тип риторични въпроси не се пита за нещо неизвестно, а се означава отрицание на назованото действие или предмет, като това е придружено със силна емоционална реакция. Различни са риторичните въпроси, при които също не се пита за нещо неизвестно, защото назованият факт е очевиден: *Абе, ти кой обиждаш бе?; Абе, човек, ти полудя ли!; Абе ти пак ли си тука?*

Афективни показателни местоимения

Някои показателни местоимения и квазимоимения се употребяват във възклицателни изречения или в съобщителни като експресивни маркери – *този, тази, тези, (тоя, тая...) – Ах,*

този джаз! По-рядка е подобна употреба на показателните местоимения *онзи, онази, онези*.

(31) **Ах, този** игумен! – помислих си. –

Опитал се е да всели страх в сърцето му.

(32) **Ах, този** проклет акцент!

(33) **Ах, тоя** Даскаров, ако ме е чул!

(34) **Ах, тоя** мил д'Артанян!

(35) **Ох, тоя** Иванчо все пакости върши!

(36) **Ох, тоя** глад вече съвсем ме съсипа!

Робин Лейкф (Лейкф 1974) разглежда емоционалния дейксис като част от значенията на показателните местомения. Според нея при такава употреба говорещото лице се стреми да предизвика емоционалната съпричастност на събеседника. Това значение е производно от по-общата семантика на показателните местоимения – „близост до говорещото лице – темпорална, пространствена или емоционална близост“.

Според Р. Ницолова (Ницолова 2008: 177) „Когато показателното местоимение *тоя* се свързва със съществително собствено, местоимението по-често не служи като знак за кореферентност, а като знак за отношение“. Авторката още посочва, че най-често това отношение не е съвсем положително, а при употребата на показателното местоимение за далечност *оня* отношението е винаги отрицателно.

(37) Пак **оня** досадник!

(38) Спомних си как бягахте от **оня** глупачка! И аз съм бягал... Ох, какъв бяг съм му хвърлял, да знаехте само. Но – друг път ще ви разправам.

Местоименията с такава функция винаги са свързани с някакъв обект, който и да не е познат в дадения дискурс (не е споменаван в предходни реплики), то той със сигурност е познат на участниците в комуникативния акт (вж. Потс 2010).

3.1.3. Адмиратив и драматичен императив

В *Българска граматика. Морфология* Р. Ницолова прави класификация на морфологичните значения. Като отделен вид са разгледани прагматичните морфологични значения, които „представляват отношения на говорещия към означаваните обекти или към фактори, свързани с комуникационния процес” (Ницолова 2008: 19). Адмиративът и т.нар. драматичен императив спадат към българските грамемите с прагматични значения. „Важно място при изразяване на модалността в различните ѝ варианти заемат да-формите, а съществуват и нека, нека да-форми на различни времена на индикатива. Общ семантичен признак на тези форми е нефактивността, която се представя в доста разнообразни варианти. При транспозиция пък да-формите означават реално (фактивно) действие, т.е. те представят варианти почти от целия модален спектър.” Веднага след драматичния императив е представен и адмиративът като отделна грамема с прагматично значение: „Грамматикализирани са когнитивни състояния на говорещия, свързани с предаваната от него информация, т.е. с източника на получаване на информацията (*евиденциалност*) и с контраста между състоянието на незнание и състоянието на неочаквано придобито знание, което учудва говорещия (адмиратив)” (Ницолова 2008: 40 – 41).

Т.нар. адмиратив има употреби изцяло в рамките на възклицателните изречения, напр. „А, ти тук ли си бил!”, „Колко подъл си бил!”. Различните автори използват различни наименования за тези форми. Най-пълно и задълбочено адмиративът е изследван от Кр. Алексова в *Адмиративът в съвременния български език* (Алексова 2003).

Чрез изреченията с адмиратив се изразява една точно определена емоционална реакция, която може да се опише като учудване от внезапно установен факт, който се разминава с предварителните очаквания на говорещото лице. За да определим изреченията с адмиратив като възклицателни, при тях трябва да е водещо изразяването на емоционално-експресивната реакция,

породена от неочаквания факт. Самите адмиративни форми се определят като модални (по-точно в рамките на епистемичната модалност) – при тях става дума за оценка на говорещия за току-що узнатия или осъзнат факт като неочакван (Алексова 2003: 67). Като подвид на адмиративните употреби може да се приеме изразяването на възхищение, комплименти и похвали. В случаите, когато в изреченията с адмиратив липсват възклицателни междуметия или експресивни частици, контекстът може да бъде единственият показател за комуникативния им статус, защото формите на адмиратива съвпадат с перфекта или преизказните форми.

Възклицателните изречения с адмиратив в почти всички случаи са с възклицателна интонация и се комбинират с междуметия и частици, които служат за изразяване на учудване и изненада – *я, а, аха*. Както и при други разновидности възклицателни изречения могат да съдържат и десемантизирани форми в императив на глаголи за зрително възприемане – „Гледай го какъв хитрец бил!“. Изненадата, предизвикана от даден неочакван факт, допълнително се модифицира или усилва именно чрез междуметията, частиците или местоименията за интензификация.

Т.нар. драматичен императив също изразява точно определена емоционална реакция – учудване от даден факт, който предизвиква недоумение или възмущение. Както беше посочено по-горе, Р. Ницолова отнася тази употреба на да-формите към транспозицията – сегашно време за означаване на реално минало действие: „Това е транспозиция, при която да-формите означават *реално минало действие*, което влиза в остър контраст с други действия, тъй като е нарушена нормалната връзка между събитията според говорещия. При това често и двете контрастиращи действия са означени с да-форми. Затова и изказванията с тези да-форми са силно експресивни и емоционално маркирани“ (Ницолова 2008: 428). Може да се твърди, че тази употреба е и стилистично маркирана, защото е

характерна предимно за разговорната реч, но е много жива в неформалното общуване. С тези форми се означава действие, което със своята неочакваност задължително влиза в противоречие с действията и фактите на контекста (вж. Асенова 2002). Това създава ефект на изненада, която става причина изреченията с такава транспозиция да се определят като екскламативни (вж. също и Попов 1962).

При т.нар. драматичен императив се среща често употребата на и като усилваща частица, а също и да-форма на глагола взема – „за подчертаване на действието на втория глагол и за изразяване на известна неочакваност на това действие: да вземе да застреля дъщерята на Сарандовица“ (РБЕ, т. II 1979).

Възможно е да се срещат и други видове транспозиции (означаващи реално действие) във възклицателните изречения, например: *И ръка ще вдигаш, а!*

3.1.4. Интонация

За възклицателните изречения е характерна възклицателната интонация, като в повечето случаи тя допълнително модифицира или усилва изразената емоционална реакция. Това означава, че в изречения като *Ох, пак ми се схвана кракът!* или *Какви странни хора се събират тук!* е изразена възклицателност основно чрез възклицателното междуметие или местоимението за интензификация, като в редица случаи именно интонацията показва вида на изразената емоционална реакция. Само когато в изречението липсва какъвто и да е лексикален показател, се приема, че интонацията е основно и единствено средство за изразяване на възклицателност – *Спечелили сме конкурса!*

Интонационното оформяне на емоционалната реч е изследвано във *Фонетика на българския книжовен език* (Бояджиев 1997: 214–216) – „От гледище на реализацията в изразяването на емоциите участват всички компоненти на интонацията: мелодика, темп, интензивност и паузи. В сравнение с емоционално неутралната реч тук те се характеризират със значително усилен физически характеристики.“ Например [От-вра-**тти**-тел-на ра-бо-та!] и

[Про-**сстак**!] са изречения, които се изговарят с повишена тоналност и удължаване на времетраенето на съгласните [т] и [с], а също и с повишена интензивност.

Изразяването на различните емоции е резултат от различната комбинация на компонентите на интонацията: „така за изразяване на възторг не е достатъчно да се повиши тонът на ударената сричка в емоционално натоварената дума, в същото време трябва да се удължи и гласната, т.е. мелодичната характеристика да се съчетае с темпоралната“ (Бояджиев 1997: 215). В противен случай може да се приеме като израз на противоположно емотивно състояние, например презрение, негодувание и т.н.

Интонацията е различна при различните видове изречения, затова еквивалентните изречения, които имат различен комуникативен статус, не могат да бъдат объркани при конкретната им употреба: „Възклицателните изречения се отличават от въпросителните, когато имат еднакъв синтактичен и лексикален строеж. Например изречението „Колко е силна бурята“ се изговаря с висок връх и с ударение при въпросителната дума „колко“, когато е въпросително, но с висок връх и с ударение при следващото прилагателно, когато е възклицателно изречение“ (ГСБКЕ т.І: 306).

Модифициращата роля на интонацията като показател за вида на изразената емоционална реакция не се включва в анализа, който е ограничен до графичните възможности за представяне на интонацията.

3.1.5. Частици

В ГСБКЕ е представена семантична класификация на частиците: „Според основните смислови оттенъци, които изразяват, частиците могат да се разделят на следните групи: 1) частици за усиляване; 2) емоционални частици; 3) модални частици: а) волево-подбуждателни; б) утвърдителни; в) отрицателни; г) въпросителни; и д) частици за изразяване на отношение към достоверността на факти; 4) частици за посочване

и определяне.” (ГСБКЕ т.II 1998: 342). При разглеждането на възклицателните изречения от най-голямо значение са емоционалните частици. От една страна, емоционалните частици стоят близо до частиците за усилване, тъй като те в много случаи подчертават емоционалното съдържание на изречението, от друга страна, стоят близо и до междуметията, защото могат да внесат допълнително известна емоционална окраска. Според ГСБКЕ „Разликите между емоционалните частици и междуметията се свеждат до интензитета на емоциите, които се изразяват с тях.” (ГСБКЕ т.II 1998: 345).

Класифицирането на частиците в отделни групи не е достатъчно, за да се определи начинът, по който усилват или модифицират изречението (или част от него). Частиците, които принадлежат към една група, не са взаимозаменяеми и се употребяват, за да придадат различни нюанси. Освен това много от частиците могат да изразяват по няколко, често дори противоположни отсенки, и тогава от значение е интонацията, т.е. за всяко от значенията на дадена частица е характерна различна интонация. Подробно тези проблеми, свързани със значението и употребата на частиците, са разгледани от М. Врина в *Експресивните частици в българския език* (Врина 1999).

При разглеждането на конкретните разновидности на възклицателните изречения частиците са включени в анализа като допълнителни усилващи и модифициращи средства, които действат съвместно с основните формални показатели за осъществяване на комуникативната цел. Те не се приемат за основни формални показатели, защото тяхното наличие или отсъствие не променя съдържанието на изречението или основната му комуникативна цел.

Изводи за средствата за изразяване на възклицателност

Средствата за изразяване на възклицателност са тези формални показатели, които служат за определянето на дадено изречение като възклицателно. Разбира се, тези средства могат да бъдат част и от други видове изречения, но тогава се

приема, че изразяват допълнителна емоционална реакция или отношение на говорещото лице. Това е условно разграничение между възклицателност, чието изразяване е основно за възклицателните изречения, и емоционалност, чието изразяване не влияе на основния комуникативен статус (в рамките на подбудителните изречения например).

При реализицията на формалните показатели в речта интонацията в голяма част от случаите модифицира значението на възклицателните междуметия при конкретната им употреба, т.е. тя има съществена роля при определянето на вида на изразената емоционална реакция. Това е пряко следствие от факта, че повечето възклицателни междуметия не са свързани с конкретна семантика или специфична употреба. Пропозицията също дава информация за причината и вида на изразената емоционална реакция, но не във всички случаи.

3.2. Видове възклицателни изречения според формалните показатели в тях

Поради това, че една и съща емоционална реакция може да се изрази чрез различни изречения, те могат да се класифицират само по синтактичен критерий:

(39) *Колко си пораснал, момчето ни, **какъв** голям си станал!*

(40) ***Ах, че** си пораснал, зайченцето ми!*

(41) ***Я, ама** ти наистина си пораснал!*

(42) *Пораснал си с цяла глава!*

Както се вижда от примерите, емоционалната реакция е предизвикана от един и същи факт, но в един случай възклицателността е изразена чрез местоимение за интензификация, в друг – чрез междуметие, допълнително може да присъстват частици, а е възможно само чрез интонацията. Чрез различните начини на изразяване може да се проследи на какъв аспект от изразената емоционална реакция се набляга – в първия

пример има градация чрез повторението, във втория на преден план излиза личното отношение и положителния ефект, който създава установяването на дадения факт, в третия пример водеща е изненадата (*ама ти наистина*). В последния пример, въпреки че признакът не е интензифициран, неговото изключително проявление е назовано с изрази с цяла глава.

3.2.1. Междуметни изречения и възклицателни изречения, образувани с възклицателно междуметие

Междуметните изречения са думи изречения, при които липсва експлицитно изразена пропозиция. Те изразяват емоционалната реакция на говорещото лице, без да бъде назована причината за нея. Междуметията могат да бъдат повторени (*Ох, ох!*) или изречението да се състои от две различни междуметия (*Ох, божичко!*), а също и от междуметие и частица (*О, не!*). Причината за изразената емоционална реакция се разбира от контекста – може да бъде някакъв факт от извънезиковата действителност, някакво състояние, в което се намира или изпитва говорещото лице, някаква реплика на събеседника. Интонацията, с която се произнася междуметията, също е показателна за вида на изразената емоционална реакция. Често се среща и допълнително удължаване на гласна или съгласна.

Въпросът за междуметията като думи, които могат самостоятелно да образуват изречения, е дискутиран подробно в научната литература (напр. Амека 1992а, Амека 1992б). Някои автори приемат междуметията като заместващи цели изречения, т.е. като единици на равнището на изречението, а не на равнището на думата. Въпреки това като термин междуметие трябва да се запази за равнището на думата, а изреченията, образувани само от междуметие, да се анализират заедно с останалите видове възклицателни изречения. Друг проблем е анализирането на междуметни изрази или формули, които служат за поздрав, например *О, боже мой!* не би трябвало да се тълкува като междуметно изречение, а като изречение, образувано от цял

междуметен израз. Тъй като междуметните изречения служат за изразяване на емоционална реакция в определен езиков или извънезиков контекст, те могат да бъдат тълкувани само в този контекст (който разкрива тяхното значение). Подобно на тях някои думи или изрази, които представляват формули за поздрав или изразяване на благодарност, също образуват самостоятелно изречения. При тях обаче не става дума за спонтанна реакция, а за преднамерена реакция, свързана със социалните очаквания. Ф. Амека декомпозира до неразложими семантични примитиви междуметията и формулите за изразяване на благодарност, като ги представя метаезиково (Амека 1992: 109). С това доказва, че при изразяването на непреднамерена емоционална реакция липсва директно адресиране до събеседника с цел да се предизвика някаква ответна реакция, докато при изразяването на благодарност говорещият отговаря на определени очаквания за реакция от негова страна и се обръща директно към събеседника. От една страна, това е от значение за отделянето на изреченията, образувани от възклицателно междуметие, от други изречения с експресивна функция, а от друга страна, е важно за разграничаването на възклицателните от подбудителните междуметия, които също могат самостоятелно да образуват изречения, но при тях се очаква ответна реакция от страна на събеседника. Освен това възклицателните междуметия като самостоятелни изречения се свързват с някакъв ментален акт или емоционална реакция на говорещото лице и в този смисъл са индексални знаци (напр. Уилкинс 1992 разглежда дейктичната функция на междуметията като показатели за емоционалното състояние на говорещия).

Възклицателните изречения, образувани с възклицателни междуметия, съдържат и пропозиция, която назовава причината, породила емоционалната реакция:

Ах, госпожата е от благородническо потекло! – емоционална реакция, предизвикана от поведение или реплика на събеседника.

Говорещото лице използва 3 л., но репликата се отнася до адресата. Примерът следва механизма на осъществяване на комуникативната цел, както и при другите разгледани случаи на изразена ирония и сарказъм. Очевидно пропозицията се отнася до убеждението на адресата, че не е като останалите хора („от благородническо потекло“), и изисква чрез това си убеждение определено отношение. Говорещото лице изразява емоционалното си отношение към това изискване, като иронизира убеждението на събеседника. Смесът може да се предаде като „аз смятам това, в което ти вярваш, за глупаво/невярно/неуместно (изразено чрез пропозицията)“ => това предизвиква емоционалната реакция.

(43) *Уф, че люта ваджията.*, (44) *Уф, че е горещо!* – назован е факт от извънезиковата действителност, който предизвиква недоволство и говорещото лице изразява емоционалната си реакция.

Възможно е пропозицията да назовава самото емоционално състояние, в което се намира говорещото лице, например: *Ох, мъчно ми е!*.

Темпорални характеристики на изреченията, съдържащи глаголни форми:

Поради факта, че възклицателните изречения изразяват емоционална реакция спрямо факт от действителността или някакво състояние на говорещото лице, то очаквано е в тях да има чести употреби на сегашно и минало свършено време, напр.: *Ох, много е горещо!* или *Ох, изгорих се!*, *Ах, хубаво си поспяхме днес!*. Възможна е употреба на минало несвършено време, ако се изразява емоционална реакция, свързана с някакво действие, което е протичало в миналото: *Уф, трудно се живееше тогава!* Възможна е и употреба на бъдеще време за означаване на действие, което ще се осъществи с голяма степен на сигурност: *О, ще бъде чудесно утре в планината!* – тук семантиката на формата за бъдеще време показва, че говорещото лице е убедено в осъществяването на действието, но ако действието е само

възможно, неосъществимо или осъществимо с малка степен на вероятност, то изречението не може да се приеме за възклицателно, а за желателно и глаголната форма ще е различна: *ще* да бъде чудесно (ако можехме да отидем). Когато пропозицията на изреченията отразява едно и също събитие, но в единия случай то е реално или говорещото лице не се съмнява, че ще се осъществи, а в другия случай не е реален факт и е неосъществимо, единствено формата на глагола показва дали изречението е възклицателно, или желателно. При разглеждането на възклицателните изречения, близки до т.нар. желателни изречения, тук се приема, че темпоралните характеристики в такива случаи са единствен критерий за разграничаване.

Като невъзможни употреби в рамките на възклицателните изречения могат да се посочат формите за бъдеще предварително в миналото или за условно наклонение, които са типични за някои от разновидностите на желателните изречения.

Съвсем друг е въпросът, че подобни по структура изречения могат да функционират и като косвена подкана: *Ще бъде чудесно, ако утре отидем в планината!*

3.2.2. Възклицателни изречения, образувани с местоимения за интензификация

По-голяма част от този подвид възклицателни изречения са безглаголни. Това се обяснява с факта, че местоименията интензифицират признак на предмет/човек или действие – обикновено експлицитно са изразени само признакът и/или предметът (действието): *Каква висока кула!, Колко бързо лети!, Каква глупачка!, Какво бягане!.*

Изречения, при които думата, назоваваща интензифицирания признак, е част от именното сказуемо: *Колко си прост!, Какъв висок си станал!, Колко е хубаво всичко!.*

Изречения с пълнозначен глагол – *Какви досадни хора са се събрали тук!* – експлицитно е изразена останалата част от

пропозицията вместо: *Какви досадни хора!* – интензифициран е признак, а не действие.

Колко се смяхме тогава! – означава, че действието е протичало с голяма интензивност.

Тези изречения могат да бъдат допълнително модифицирани с междуметия, десемантизирани императивни форми и частици: *Боже, колко неща са ни оставили да довършваме!, Я гледай какъв висок си станал!.*

(45) *Денят беше **тъй хубав!*** – когато не е в начална позиция, местоимението за интензификация е показателно (срв. *Денят беше *колко хубав!, но Колко хубав беше денят!*)

(46) *Ах, **колко** сме мили и разумни!* – продължи тя саркастично. – интензифицираният признак е с положителна семантика, но не предизвиква положителна емоционална реакция у говорещото лице.

Част от изреченията с местоимение да интензификация може да бъде и възклицателно междуметие – тогава поради натрупването на лексикални средства се усилва изразената емоционална реакция.

(47) *Я в **какви** места живеете, **каква** красота, **какъв** въздух!*

(48) *И **какви** очи, **какви** клепки, **какви** черни мигли!*

В такива примери всъщност се изразява емоционална реакция, предизвикана от една и съща причина, но се интензифицират различни принаци на един и същ обект. По този начин се получава градация на изразената емоционална реакция. В (47) има изразена изненада чрез *я*, а в (48) и може да се тълкува като усилваща частица.

Местоимението как се използва за интензифицирането на действие или състояние:

(49) *Ах, **как** те обичам, ако можеше само да си представиш!*

(50) ***Как** хубаво са го измислили, нали?*

При изреченията с местоимения за интензификация винаги има някакво степенуване в изключително голяма или малка степен, т.е. в една от двете крайности на скалата:

(51) *Много любих, много пях... **Как** малко аз живях!* – не се има предвид количесвено измерение.

3.2.3. Възклицателни изречения с адмиратив и драматичен императив

Изреченията с адмиратив могат да се разделят на няколко групи. Едната група включва изречения с адмиратив и възклицателна интонация. Останалите имат и допълнителен формален показател – възклицателно междуметие и/или местоимение за интензификация. Възклицателните междуметия имат модифицираща роля – те се отнасят към една определена емоционална реакция – изненада, учудване, недоумение, като могат да я стесняват по-конкретно – дали е положителна, или отрицателна например. Когато в изреченията с адмиратив има и местоимение за интензификация, това означава, че дадено качество (на предмет или лице), което се проявява в изключителна степен, е предизвикало учудването на говорещото лице.

Ако се направи следното сравнение – между изречение с местоимение за интензификация, напр. (1) „Какъв умен мъж бил!“, и възклицателни изречения, при които същото качество предизвиква емоционалната реакция, но без местоимение за интензификация: (2) „Той бил умен мъж!“ и (3) „Той бил много умен мъж!“. При първото изречение учудването е предизвикано от силната проява на даденото качество; при второто изречение се акцентира върху самото качество, за което говорещият не е предполагал, а не толкова върху степента на неговата проява; при третото изречение наречието *много* има такова значение, каквото и местоимението за интензификация – качеството се проявява в голяма степен.

- (52) Ах, то пък **нямало** луна, какво нещастие!
- (53) О, то **било** само пепел.²⁷
- (54) Ха, че то **било** полунощ.
- (55) Брей, ти си **бил** много щедър!
- (56) А пък тя **да се държи** толкова грубо!
- (57) А той **да вземе да го изтика** в твоята стая – смешна работа! Аматорска работа!

Чрез употребата на различни възклицателни междуметия или прагматични маркери допълнително се усилва изразената изненада (приятна или неприятна). Освен това беше споменато, че наличието на други средства за изразяване на емоционална реакция и отношение в изреченията с адмиратив показва еднозначно, че са възклицателни, докато без тях може да се появи двусмислие – дали има употреба на адмиратив, или перфект например.

3.2.4. Възклицателни изречения, образувани само с интонацията

При такива изречения липсват лексикални формални показатели за изразяване на възклицателност. Те по форма са съобщителни, но чрез тях говорещото лице няма за цел да съобщи на събеседника дадена информация, а изразява емоционалната си реакция, свързана с назования чрез пропозицията факт.

Чрез пропозицията може да бъде назовано например: качество (на предмет или лице), което е предизвикало емоционалната реакция: – *Хубава, ама студена!* – *отвърща сърдито той*; ситуация, на която се дава емоционална оценка: *Това е безобразие!*; факти, които могат да се случват непосредствено или говорещото лице да узнава в момента за тях: *Но тя е фалшива!*; факти, които са известни вече на говорещото лице, но неговото основно намерение е да изрази емоционалното си отношение спрямо тях: *Господин съдия, той ме нарече говедо!*

Говорещото лице изразява емоционалната си реакция или отношение, свързани с пропозиционалното съдържание. Често част

²⁷ За значението на лексемата *то* в изречения с адмиратив вж. Алексова 2003: 181.

от такива изречения са лексеми, в чиято семантика се съдържа някакъв оценъчен елемент, или посочват висока степен: *Срамота!*, *Абсолютно погрешно!*, *За една обикновена счупена чаша 500 лева!* (при последния пример има контраст между обикновена и сумата 500 лева).

(58) *Виж я, моля ти се, любимката на публиката!* – чрез възклицателното изречение е изразена ирония, като от основно значение за осъществяването на комуникативната цел е интонацията.

(59) *Трябва да е полудял!* – възкликна полковникът – изразена е емоционална реакция спрямо поведението на трето лице, което не отговаря на очакванията.

(60) *Страхотно, няма що!*, *Добра храна, няма що!* – особен случай на ирония, когато чрез израза *няма що* се отрича предходното определение.

Возклицателните изречения могат да изразяват ирония по различни начини – дори само с интонацията. Например ако събеседникът каже, че нещо е било фантастично, а това не отговаря на мнението на другия събеседник, той може да изрази емоционалната си реакция чрез ехо-реплика: *Фантастично!?* и по този начин да даде оценка.

Съществува група изречения с десемантизирани императивни форми на глаголите *ида* и *вървя*, които изразяват специфично оценъчно отношение спрямо назованото действие – невъзможност или трудна изпълнимост: *Иди, че ги присъединявай такива към цивилизованото европейско общество; Селтик-Юве-4:3! Иди, че прогнозирай!*²⁸ Подобна е функцията при употребата на двете императивни форми *върви* *обяснявай*.

²⁸ Примерите са от интернет и е запазена оригиналната пунктуация, въпреки че тук има основание да се приеме *иди че* като фразеологизирана конструкция и не е необходимо да се поставя запетая.

3.2.5. Риторични въпроси

Риторичните въпроси могат най-общо да се разделят на няколко вида – при първия вид изреченията не служат, за да се зададе въпрос, а означават отрицание на това, за което се „пита“, напр.: *Е кой да го направи!?²⁹* (= „няма кой да го направи“). Друга разновидност риторични въпроси са: *Какво ли не бих направила, за да спечеля състезанието!* (= „всичко бих направила“). При последния вид отново изреченията не служат за задаване на въпрос, защото отговорът се съдържа в самия въпрос: *На мен ли говориш!?, Кой го казва...* (иронично).

(70) *Еее, как еднакво! Не може еднакво – кой ви каза това?* – в случая причината за изразената емоционална реакция чрез изречението *Еее, как еднакво!* е посочена в следващото изречение.

(71) *Леле, боже! Да доведе ли доктор? – Ти луд ли си?! Нали искаме да оживее!* – говорещото лице реагира на предложението на събеседника, което смята за нелепо.

(72) *Абе ти разбираш ли какво си направил?*
Откачи ли бе, човек? – чрез риторичните въпроси говорещото лице изразява емоционалната си реакция, предизвикана от поведението на събеседника – в случая нормален човек, който знае какво прави, не би постъпил по този начин. Чрез употребата на експресивни частици и обръщението човек допълнително е изразено и личното отношение към събеседника. Вижда се, че позицията на частиците може да е различна – в началото или в края на изречението и са пряко свързани с акта на комуникация и адресата, а не със съдържанието на пропозицията. М. Врина дава следното определение за функциите на абе: „служи за изразяване на спонтанна реакция, която по същността си се движи между установяване на контакт до израз

²⁹ Както вече посочихме във *II глава* при такива случаи на ирония е повърхностно да се твърди, че целта е да се изрази противоположния смисъл, защото той се съдържа като предпоставка – „никой не би се съгласил да го направи, а ти вярваш в тази възможност“ е причината да бъде изразена емоционалната реакция.

на гняв, преминавайки през цяла градация от емоции... изразява внезапността на неочаквана реакция или своеобразно заключение" (Врина 1999: 174).

(73) *Изведнъж той скочи, зачервен, ядосан.*

– Бе ти какъв си? Кой си? Що за човек си? – викаше той на Гороломова. Гороломов ли си, Вероломов ли си, Гърмидолов ли си, не искам да зная! – изразяването на една и съща емоционална чрез няколко изречения означава градация, а не обикновено повторение.

(74) *А бе, смешници, защо го поправяте туй колело?! Никакъв ум ли нямате в тия кухи чутури?* – типични за възклицателните изречения са експресивни изрази и лексеми с положителна или отрицателна конотация (в случая отрицателна).

(75) *Аха, хванах ли те сега натясно!* – в този случай риторичният въпрос изразява задоволство от даден факт.

В I глава вече беше споменато, че в някои случаи въпросителната форма на риторичните въпроси означава очакване на реакция от страна на събеседника, например: *Не е ли чудесен този коледен венец!* – изразяването на емоционална реакция е основна комуникативна цел, но има и известно желание за съпричастност.

Не е ясно доколко и кои риторични въпроси могат да се приемат изцяло за възклицателни. Напр. Е. Кастровиехо-Миро (цит. I глава) приема, че риторичните въпроси изразяват възклицателност само ако съдържат възклицателно междуметие. В другите случаи е на мнение, че комуникативната цел на риторичния въпрос е да изрази съдържанието на имплицитния отговор (например първата разновидност, посочена по-горе): *Кой би отхвърлил такова предложение!?* (предложението е толкова добро, че никой не би го отхвърлил).

Риторични въпроси, които изразяват и допълнителна комуникативна цел: *Кой си мислиш, че си ти!?, Как си позволяваш да вършиш такива неща!?, Какъв студент си ти?Изобщо*

не ходиш в университета. При такива „въпроси“ водещо е изразяването на емоционална реакция (възмущение) и въпреки че имплицитно изискват ответна реакция, задаването на въпрос не е основната им комуникативна цел, с която се употребяват. Събеседникът не трябва да дава отговор, а евентуално да даде обяснение за някакво негово поведение, което е предизвикало отрицателната реакция на говорещото лице:

(76) *Хубава работа! – каза той. –*

Тогава ще трябва да говоря вместо вас.

– Вие? **Как така ще говорите?** – едновременно се изразява възмущение и недоумение, но и имплицитно се изисква обяснение от събеседника. Няма основание да се твърди, че такива изречения функционират като въпроси, защото отговорът им е известен – например в случая събеседникът вече е обосновал намерението си, но говорещото лице се изумява от дързостта му и изразява недоволство.

Интонация и пунктуация

При възклицателните изречения, независимо от формалните показатели, които съдържат, интонацията е от основно значение за осъществяване на комуникативната цел. За разлика от въпросителните или подбудителните изречения, които могат да се перифразират в съобщителни, възклицателните изречения винаги имат възклицателна интонация (при риторичните въпроси и при изразяване на ирония може интонационният контур да е близо до въпросителната интонация). Графично възклицателната интонация при тях се отбелязва с **!** (при употребата си през XV в. пунктуационният знак е имал функцията на емотикон) или с комбинацията от **!?** Поради двете си най-чести употреби – при силни емоции и за усиляване при подбудителни изречения, възклицателният знак се използва и за отбелязване на градация, както е например при **!!!** (вместо единичната употреба).

3.3. Изразяване на емоционалност в невъзклицателни изречения

Изреченията, чрез които се изразява благодарност или съжаление, не са възклицателни. Въпреки това, ако не са формални (единствено като израз на социалните очаквания за адекватно поведение в дадена ситуация), те често са придружени и от изразяването на емоционална реакция. И в тези случаи изразяването на емоционалната реакция не е водещата причина за съответния комуникативен акт, а само маркират емоционалното състояние, в което се намира говорещото лице.

(77) **Ох**, благодаря Ви.

(78) **Ох**, съжалявам!

(79) **Ах**, извинете, не зная какво говоря.

(80) Но после сякаш се сепна и добави: – **Ах**, извинете, господата може би са протестанти? – Аз протестантин! – възкликна Коконас. – Хайде де, аз съм по-чист католик от светия наш отец папата!

Беше споменато, че има и други изречения, които съдържат възклицателни междуметия и не са възклицателни. Например това са изречения с глагол в императивна форма – *Уф, вземи!*, *Ох, чакай*, не е това.... Изреченията са емоционално маркирани, но основната им комуникативна цел не се променя и те остават подбудителни. Основният и допълнителният формален показател се отнасят към два различни вида изречения – служат за изразяването на подбудителност и възклицателност – тогава видът на изречението се определя от основния формален показател, а допълнителният в случая изразява емоционална реакция. Едновременно се осъществяват две различни комуникативни цели, но основната от тях остава непроменена – всяко изречение може да изразява една основна и евентуално друга – допълнителна, комуникативна цел. В по-горе цитираните примери *Уф, вземи!*, *Ох, чакай*, не е това... изреченията са употребени като подбудителни, но едновременно с това е

изразена и емоционална реакция чрез възклицателните междуметия. Не може да се твърди, че назованото чрез глаголната форма действие е предизвикало емоционалната реакция, защото то все още не е осъществено, но задължително емоционалната реакция и действието са свързани с някакви причинно-следствени отношения в конкретната ситуация. Не може и да се твърди, че допълнителният формален показател има модифицираща или усилваща роля, както е при формалните показатели, отнасящи се към един и същ вид изречение и има натрупване. В конкретните случаи допълнителният формален показател изразява емоционалното състояние на говорещото лице.

(81) Еее, **хайде** вече **да не се обиждаме**, а! – в този пример еее изразява емоционална реакция на говорещото лице, която се отнася към ситуацията като цяло (предходно действие или реплика на събеседника), докато а има усилваща роля и се отнася към отправената подкана.

3.4. Други видове изречения с експресивна функция

Съществува огромно разнообразие от експресивни изречения. В голяма част от случаите това са подбудителни по форма изречения (най-вече с да-форми, форми с нека, а също и синтетичен императив), които същевременно са и емоционално маркирани. При тях няма реален вършител на действието, те само формално са сходни с подбудителните изречения, но не се вписват изцяло и в основните характеристики на възклицателните изречения. Т.е. те не са нито подбудителни по форма възклицателни изречения, нито емоционално маркирани подбудителни изречения. Дори да бъдат обособени в отделен вид, те пак няма да споделят еднакви формални и семантични характеристики.

Бъди здрав!, *но Грижи се за здравето си!* – само във втория случай може да се твърди, че изречението е

подбудително, защото зависи пряко от действията на събеседника.

Желателните изречения са отделени от подбудителните поради това, че те не се употребяват с комуникативната цел да накарат събеседника да реагира чрез действие. Други изречения, които формално споделят характеристиките на подбудителните изречения, също се употребяват с различна комуникативна цел. Както споменахме, такива са клетвите и пожеланията например. При тях събеседникът не е вършител на действието, нито пък трето лице, нито самият говорещ. При прегледа на научната литература по въпроса (граматиките, издадени преди ГСБКЕ) бяха открити мненията на авторите за такива изречения, макар и не навсякъде да са илюстрирани с примери. Едни автори ги причисляват към подбудителните изречения, като се ръководят от формата на глагола, а други ги включват в рамките на възклицателните изречения, защото са силно експресивни. Представяме ги в една обща група, въпреки че включваме изречения с различни характеристики и те могат да бъдат разглеждани като отделни разновидности със специфични особености и употреба. Възклицателните изречения също са експресивни, но тяхната употреба е свързана основно с изразяването на емоционалност, която е подчертана и не изисква ответна реакция, т.е. възклицателните изречения са подвид в тази разнородна група и затова не може други изречения с експресивна функция да бъдат причислявани към тях.

От казаното следва, че има три основни групи изречения, които по един или друг начин изразяват емоционалност като основна или като допълнителна комуникативна цел – възклицателни изречения, емоционално маркирани изречения (които не са възклицателни, защото имат друга основна комуникативна цел) и различни видове експресивни изречения (клетви, пожелания, поздравии, благодарности и други). За да се разграничат посочените видове, могат да се използват три критерия: 1) непосредствено изразяване на емоционална реакция

(чрез възклицателни междуметия и/или интонация); 2) пропозицията назовава емоционалното съдържание; 3) даден признак се проявява в крайна степен (наличие на скаларни отношения) .

ВИД	Възклицателни изречения	Експресивни изречения	Емоционално маркирани изречения
Непосредствено изразяване на емоционална реакция	<i>Ох, ударих се!</i>	_____	<i>Ох, не ми пречи!</i>
Назоваване на емоционалното съдържание	_____	<i>Благодаря!</i>	_____
Проявление на признак в крайна степен	<i>Каква красота!</i>	_____	_____

Изводи за възклицателните изречения

Възклицателни са изреченията, които служат за изразяване на емоционална реакция или отношение на говорещото лице. Изразяването на възклицателност е основна комуникативна цел на този вид изречения и при тях (1) липсват лексикални формални показатели за друг вид изречение или (2) присъстват, но не функционират с основното си граматическо значение (употребата на императивните форми *гледай* и *виж*), или (3) по форма принадлежат към друг вид изречения, но функционират като възклицателни (риторични въпроси). Емоционална реакция може да бъде изразена и при невъзклицателни по вид изречения, но нейното изразяване не е основно, а допълнително и не променя основната комуникативна цел, с която е употребено изречението.

Ако обобщим механизмите, чрез които се осъществява комуникативната цел при употребата на възклицателните изречения, то те отговарят на няколко различни намерения на говорещото лице – да изрази емоционалната си реакция, предизвикана от някакво състояние или от даден факт или реплика на събеседника; да изрази емоционалната си реакция спрямо някаква заблуда на събеседника, която отхвърля по този начин (т.е. тук не става дума за реален факт, а за оценка, която се дава за истинността/неистинността на дадено убеждение); и освен това чрез възклицателните изречения може да се изрази някаква допълнителна комуникативна цел – така е при изреченията с имплицитно вложена подкана или които целят ответна реакция с цел да се даде обяснение.

4. ПОДБУДИТЕЛНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

В тази глава са разгледани средствата за изразяване на подбудителност в българския език, като са представени и начините за осъществяване на същата комуникативна цел чрез средства, в чиято семантика липсва изразяването на подбудителност. Изреченията са представени на отделни групи според силата на изразената чрез тях подбудителност и по този начин, от една страна, се посочва дадено лексикално средство в кои от групите изречения може да се срещне, а от друга страна, за всяка отделна разновидност изречения се посочва чрез какви лексикални средства може да се осъществи комуникативната цел в зависимост от комбинацията с различни модифициращи лексикални или интонационни средства.

4.1. Средства за изразяване на подбудителност

4.1.1. Повелително наклонение (императив)

Синтетични форми

„Повелителното наклонение означава действие, чието осъществяване трябва да настъпи по волята на говорещото лице. Под „воля“ тук да се разбира не само заповед в тесния смисъл на думата, както обикновено се мисли, но също така и желание и дори молба. По своята природа повелителното наклонение означава предстоящи действия, които се отнасят било към непосредно следващия момент, който практически не се разграничава от сегашното време, било към по-отдалеченото бъдеще.“ (ГСБКЕ т.ІІ: 197).

В първа глава беше представено мнение, според което не във всички случаи на употреба на императивни форми може да се твърди, че говорещото лице изисква или моли събеседника (или трето лице) да извърши назованото действие, нито изразява някакво желание, например: „Вземи книгите от масата и ги премести“ (изразена е волята на говорещото лице) ~ „Как да стигна до Националния стадион? – Вземете автобус №204 и слезте след три спирки.“ (не е по волята на говорещото лице,

отговорът може да се перифразира и да се използва съобщително изречение „Автобус 204 стига до това място.“; или чрез модален глагол, или друг израз: *трябва, необходимо* е. Както се вижда от такива случаи, не винаги повелителното наклонение означава воля, желание или молба на говорещото лице, но въпреки това инструкциите и упътванията тук са разгледани наравно с другите изречения, изразяващи подбудителност, защото при тях действието е възможно и има реален вършител (но не във всички случаи е посочен).

Глаголите в повелително наклонение имат синтетични форми само за 2 л. ед. и мн.ч. В научната литература се посочва, че в определени случаи съществува разлика в употребата на свършен и несвършен вид – „**Тръгни** колкото може по-рано!“ ~ „**Тръгвай** веднага!“. Императивните форми, образувани от глаголи от несвършен вид, може да означават по-груба или нетърпелива заповед, когато става дума за действия, които не търпят отлагане. В други случаи несвършеният вид може да означава действие, което се повтаря във времето, т.е. различава се по признака еднократност/повторяемост от свършения вид, напр.: „Стани утре по-рано.“ ~ „Ставай по-рано сутрин, за да не закъсняваш.“.

Поради различната семантика на глаголите от свършен и несвършен вид в различни случаи може да се употреби само глаголът от свършен/несвършен вид:

(82) *Вземи този поднос и **заминавай**.* – *Пъхва ми в ръцете плато с миниеклерчета и ме блъсва към вратата.* – **Вземи този поднос и замини.* – не е възможна такава употреба в дадения контекст (тя би означавала, че адресатът трябва да напусне мястото и да извърши голямо пространствено преместване), както е в следващия пример:

(83) *Послушай ме сега и **замини** някъде за един месец.*

Различна семантика имат и формите със *си*, например *заминавам* (отивам на някое друго място) и *заминавам си* (напускам мястото, където съм).

Отрицателните форми на императива се образуват с частицата *не* само от глаголи от несвършен вид. По този начин „действието се забранява, тъй да се каже, още от основи, без да се стига до представата за неговата синтетична цялост“ (Андрейчин 1944: 304). Между формите „*недей*“, „*стига*“ съществува семантичната разлика – в първия случай действието не трябва да се извършва, а във втория действието се извършва, но трябва да се прекрати.

(84) **Стига** *си* се прозявала, ма!,

(85) **Стига** *си* плямпал, пияницо!

(86) *О*, я **стига** *си* дрънкар!

(87) **Недей** да отричаш!

Освен отрицателни императивни форми и глаголите *недей* и *стига* заповед за прекратяване на действие може да се изрази и чрез фазови глаголи в повелително наклонение:

(88) И **спри да** ме **бодеш** с тия очи, жено.

(89) **Престанете да** му **се подигравате**.

(90) **Престанете** с играта на криеница.

(91) **Спрете** предаването.

Употреба на съкратен инфинитив при отрицателните императивни форми:

(92) Моля те, **недей говори** и на другите за това, защото ще те помислят за луда.

(93) Чакай, **недей бърза**.

(94) **Стига спа!** – подхвърли той на сепналия се шофьор.

При някои глаголи съкратеният инфинитив след *недей* се употребява почти наравно с *да*-формата, например: *Недей пита ~ Недей да питаш, Недей ходи ~ Недей да ходиш, Недей забравя ~ Недей да забравяш*³⁰. Ако изключим формите за отрицателен императив с *не* – *не питай, не ходи, не забравяй*, и се разгледа само конкуренцията на формите след *недей*, то при по-горните и други глаголи няма съществена разлика в употребата (*недей забравя* се среща дори по-често от *недей да забравяш*). Ако формите със съкратен инфинитив след *недей* са по-редки, те са двукратно, но не и многократно по-редки от *да*-формите след *недей*. Отрицателният императив с *недей* като цяло има по-редки употреби и в това може да се търси връзка с редките употреби и на съкратения инфинитив.

4.1.2. Форми, образувани с *нека*

Формите с *нека* не покриват целия спектър от разновидности на изреченията, изразяващи подбuditелност, за разлика от императивните и *да*-формите (в комбинация с различни модифициращи средства), затова ги разглеждаме отделно и от императива, и от *да*-формите, за да се открият специфичните им употреби (повече за тези форми вж. Станков 1969, Ницолова 2008 и цит. там литература).

Формите, образувани с частицата *нека*, се използват както при подбuditелните изречения, така и при искане на позволение. В 1. л. ед. ч. служат за искане на позволение, в останалите форми освен искане на позволение могат да изразяват подкана, а също и пожелания, т.е. „отделните форми от една парадигма имат различно значение“ (Ницолова 2008: 410).

(95) Ами **нека** те да кажат – изразена е подкана към трето лице /лица чрез събеседника; или говорещото лице се съгласява

³⁰ Данните са от БНК.

(не се противопоставя) на действието – вторият случай е вероятен поради наличието на прагматичния маркер *ами*.³¹

(96) Ами **нека** да не уточняваме жанра – изразена е подкана към събеседника или събеседниците, като и говорещото лице е включено; както и при по-горния пример е възможно говорещото лице да дава съгласието си.

(97) **Нека** да не влизаме в подробности – изразена е подкана към събеседника или събеседниците, като и говорещото лице е включено.

(98) Е, хайде, **нека** бъде за пет жълтици, дай парите, та да се върши работа! – говорещото лице изразява съгласие, приема дадено условие – за това свидетелства употребата на *е хайде*, последвано от подкана с императивна форма.

(99) Е, добре. **нека** така да бъде! – изразяване на съгласие има и при употребата на *е добре*; в този случай говорещото лице приема искането на събеседника, т.е. може да се тълкува като даване на позволение

(100) Е, добре, **нека** бъдем трима – отново е изразено съгласие, но говорещото лице също е включено.

(101) Е добре, **нека** да е подобна на онази, но не напълно – изразено е частично съгласие – за това може да се съди по употребата на противопоставителния съюз.

Отрицателни форми с *нека* – не означават забрана или предупреждение, т.е. те се отличават съществено от изреченията с отрицателни императивни форми и изреченията с *недей* и *стига*.

(102) Ама, моля ви, **нека не се нарушава** нещо, което е установено – може да се тълкува като подкана да не се върши дадено действие, но не и като забрана, каквато семантика има формата *не нарушавайте* („не вършете нещо, което е забранено“), т.е. като подкана да се спазва забраната. Очевидно в случая чрез употребата на побудителното не само се отправя подкана, но тя е като следствие от някакво предходно

³¹ Например в изследването на Й. Тишева са дадени различни интерпретации на *ами* като съюз и частица, като от посочените значения според РБЕ в случая по-скоро служи за „подчертаване, наблягане върху някакъв факт или подчертаване на потвърждение, съгласие за нещо“ (цит. по Тишева 2001).

действие или събитие и служи като възражение – това личи от употребата на ама (за функционирането на ама като индикатор за особена релевантност вж. Тишева 2001).

(103) *По този въпрос **нека** не стоим безучастно, а да се замислим* – изразена е подкана чрез противопоставянето на бездействие срещу призив за действие (в случая да-форма на глагол за ментална дейност).

(104) ***Нека** да не се лишаваме от тази възможност!* – изразена е подкана, като и говорещото лице е включено.

Глаголите дам и взема в повелително наклонение – „Дай да отидем по-рано за всеки случай.“ В случая глаголната форма на дам в повелително наклонение е по-близка до функциите на подбудителните междуметия, отколкото до семантиката на глагола.

(105) *„**Дай** да го видя.“* Връчвам ѝ писмото и тя го проучва *внимателно* – означава „Дай ми го (писмото), за да го видя.“

(106) *Слушай, **дай** да се разберем* – изразена е подкана, искане на съдействие, подчертано чрез прагматичния маркер *слушай* (тази императивна форма също не е употребена в буквалното значение на глагола за слухово възприятие).

(107) *Виж какво, **дай** да си изясним нещата* – също е изразена подкана и също е подсилена с прагматичен маркер – *виж какво*, но с по-голяма категоричност и настойчивост.

Въвеждащите конструкции с десемантизирани императивни форми са били предмет на изследване от различни автори (Пенчев 1966, Петрова 1990, Тишева 1994, и цит. там литература). Включваме ги в анализа, защото играят важна роля в механизма на осъществяване на комуникативната цел, въпреки че не са част от пропозицията на изреченията. Особеностите на тези конструкции са няколко и те са общи за всички разновидности (по-горе примерите са с *виж* и *слушай*) – формите са императивни и десемантизирани и служат „за привличане на вниманието и/или

за подчертаване на логическата важност на изречението” (Тишева 1994) .

(108) **Дай** да говорим с цифри.

Дай да не задълбаваме в тази насока.

Дай да не навлизаме в тази тема.

Тези примери са много близки до изреченията с изразена подкана с *нека*, но са маркирани като разговорни заради употребата на *дай*.

Разгледаните досега примери са с *дай* (форма за 2. л. ед.ч./мн.ч. – директно обръщане към събеседника) и глагол в 1. л. мн.ч. Когато след *дай* или *дайте* глаголът е в 3 л. ед. или мн.ч., изреченията вече служат за искане на позволение – събеседникът да не се противопоставя на извършването на действието, чийто субект е трето лице/лица, т.е. подобно на „позволете му/им“:

(109) ... **дайте** му да се развива по народните си начала и ще видите каква част от обществения живот ще развие той, **дайте** му или поне не бъркайте му да се освободи от това варварско племе, с кое той няма нищо общо, и ще видите как ще той да се устрои.

(110) **Не** му **давайте** да работи, докато не се възстанови напълно – отрицателната форма (може до е само от глагола *давам* от несвършен вид) ще бъде подобна на „не му позволявайте“.

В *Речник на българския език* (РБЕ, т. III 1981) тези употреби са посочени като нежелателни и са дадени на последно място; в значението си са приравнени до частицата *нека* или междуметието *хайде*. В последните примери по-горе императивната форма на глагола има друго значение – „позволявам, разрешавам някому да направи нещо“. Несвършеният вид на глагола в императивна форма, употребен самостоятелно, има значение на „подкана към някакво действие“ – *Давай!*

Употреба на императивна форма на глагола *взема* и *да-*форма: има подобна функция като при глагола *дам*, но за разлика от него тези употреби не са посочени в *Речник на българския език*. Освен това при глагола *взема* не е възможно да има разминаване в лицето със следващата глаголна форма, напр. *Вземи да 2. л. ед.ч.*

(111) *Я **вземи** да се прибереш, дето ти е мястото* – употребите на *вземи/вземете* в тези случаи са разговорни. За да се определи каква точно прагматична функция изпълняват, трябва да се съпоставят с *да-*формите и императивните форми, например: „Я се прибери, дето ти е мястото.“ – в този пример говорещото лице нарежда на събеседника да извърши назованото действие, докато при *вземи да се прибереш* е изразена подкана, при която инициативата за действие се прехвърля върху събеседника.

(112) *Хей – обърна окото си към одного от гениите – **вземи** да свършиш нещо полезно* – и в този пример е изразена подкана за извършване на действие, допълнително модифицирана чрез употребата на *хей* – в случая по този начин говорещото лице се обръща към конкретен събеседник, който трябва да извърши действието.

(113) *Не, приятелю, **вземи** да съчиниш нещо по-смислено!* – в този пример присъства обръщението *приятелю*, чрез което е изразена близостта в отношенията между говорещото лице и събеседника.

В представените примери императивната форма *вземи* има подобна функция като *дай*, но може да се използва и *да-*формата „да вземеш да...“. Както казахме, при комбинацията от тези глаголни форми нареждането се преобразува в подкана събеседникът сам да инициира извършването на действието, което обаче не я прави по-малко категорична или ненастойчива. Много рядко, но се срещат употреба на *вземи* и друга императивна форма:

(114) **Вземи направи** и ти нещо на добра воля, стига си скачал все с рогите напред!

Употреба на две императивни форми – **Иди вземи** друга лопата!, **Ходи** му **кажи**! и др. При тези случаи действието, което следва да се изврши, е назовано чрез втората глаголна форма. Първата е за глагол за движение, т.е. действието не може да извършено без действието, назовано чрез първата глаголна форма (*ходи, иди, отиди*).

4.1.2. Да-форми на глаголите

Още в старобългарски да-формите се употребяват паралелно с императива. Да-формите, формите с *нека* и *нека да*-формите с подбудително значение се различават помежду си по сила и вид на подбудата (Ницолова 2010: 410).

Да-формите на сегашно време обрзуват положителни форми за всички лица и числа от глаголите от двата вида. Отрицателните форми се образуват с частицата *не* или с вкаменелите глаголни форми *недей, недейте*.

Във 2 л. ед. и мн. ч. да-формите са в конкуренция с императивните форми. За да опише тази конкуренция Р. Ницолова разграничава два вида действия – близки действия, които трябва да се реализират непосредствено, и далечни действия, които не трябва да се реализират непосредствено, а след по-малък или по-голям интервал от време или пък са повтращащи се, или са обичайни (Ницолова 2010: 411). „Когато става дума за подкана за близко действие, да-формите означават строгост, породена от нетърпеливостта да се извърши по-бързо действието, и интимност – те могат да се срещнат само при неофициално фамилиарно общуване или да се означа пренебрежитено и грубо отношение.” (Ницолова 2010: 412).

(115) **Да се махаш** от очите ми! – в този пример подканата към действие е най-силна – това личи не само от употребата на да-формата, но и от интонацията.

(116) Я **да се махаш** с празните си джобове – и в този случай чрез употребата на да-формата е изразена груба подкана, усилена чрез употребата на частицата *я*.

(117) *Скоро **да се махаш** оттук, бай Ганьо; ако те свари полицейският, работата ти е спукана, върви нагоре, аз ще те стигна извиках аз с престорено негодувание и малко остана да се изсмея, като гледах трагикомичната фигура на бай Ганя – тук подканата не е груба, а означава, че извършването на действието не търпи отлагане и трябва да се осъществи по възможно най-бързия начин.*

(118) Я **да се махаш** от главата ми, че... – в този подканата да се извърши действието е усилена чрез заплахата, въпреки че не е изразена експлицитно, но се подразбира чрез подчинителния съюз *че* (замества неизразените последствия от неизвършването на действието, които ще са във вреда на адресата).

(119) Хайде **да си ходиш** – изразената подкана е по-скоро неутрална, въпреки че може да има различни интерпретации, напр. може да означава, че действието е в полза на адресата и отговаря на неговото желание (подобно на даване на разрешение или съгласие *Е, добре, ходи си.*).

Отрицателни да-форми изразяват забрана или предупреждение:

(120) И **да не си посмял** да ми спестиш нито думичка!

(121) И **да не си се опитал** да се промъкнеш пак тука.

В примерите отрицателните да-форми изразяват предупреждение или забрана, като допълнително е употребена и усиливащата частица *и*.

Разликата при употребата на да-форми и форми с *нека* е в различните видове подкана, която могат да изразяват. Някои разновидности не могат да се изразяват чрез формите с *нека* – грубост и строга заповед например. Да-формите имат много по-

широка употреба, докато формите с нека покриват по-малка част от спектъра на подбудителните изречения.

Форми, образувани с дано

Тези форми имат опитативно значение и според някои автори (Чакърова 2002), които приемат опитатива като частно значение на императива, те представляват аналитични повелителни форми. От примерите, ексцерпирани от Кр. Чакърова и цитирани от Ив. Куцаров (Куцаров 1997), се вижда, че повечето са пожелания, клетви и проклетия, при които липсва реален вършител на действието или събеседникът по никакъв начин не може да повлияе върху извършването/неизвършването му. Такива и подобни на тях изречения, образувани и с други аналитични или синтетични императивни форми, бяха отделени в предната глава като вид експресивни изречения, но не и подбудителни. Тук се разглеждат като подбудителни само изреченията, при които действието е възможно и има реален вършител, към когото са адресирани (пряко или косвено). Следователно изреченията с дано няма да бъдат включени при представянето на отделните подвидове подбудителни изречения.

4.1.3. Подбудителни междуметия и частици

Подбудителните междуметия/частици и интонацията са основни формални показатели при безглаголните подбудителни изречения: *Хайде по-бързо!*, *Хайде вкъщи!*.

Възможно е подбудително междуметие самостоятелно да образува изречение. Както и при възклицателните междуметия, така и при подбудителните в такива случаи се приема, че се употребяват вместо определено пропозиционално съдържание. Това е възможно поради факта, че такива употреби са конвенционални (свързат се с някакво значение в определени ситуации) и заради индексалния характер на междуметията. Т. нар. конвенционални употреби се отнасят до случаите, когато едно междуметие в определен контекст не може да бъде заменено с друго. По-специално подбудителните междуметия могат да служат за

изразяване на нареждане да (не) се извърши някакво действие. Тяхната употреба е преднамерена и в пряка връзка с контекста, но сами по себе си не изразяват пропозиционално съдържание. Затова за междуметията се казва, че са възможно най-минималното езиково средство за осъществяване на комуникативния процес.

Например *ей* може да бъде употребено като подбудително междуметие в определени ситуации. Да речем, ако някой тръгне да пипа нещо и в момента, в който е готов да извърши действието, друг произнесе *Ей!* с определена интонация, то ще бъде еднозначно разбрано като сигнал да не докосва предмета. Такива употреби се обясняват с факта, че адресатът е наясно с това, че говорещият е произнесъл междуметията с някакво намерение и на базата на контекста и споделеното знание за света възстановява вложения смисъл. Тъй като целият този процес се описва като процедура, то и такива употреби се представят като процедурни (за разлика от подхода, който представя такива употреби като заместващи дадена неизразена пропозиция) – като лексикални средства междуметията и частиците не изразяват определено съдържание, а служат за разбирането на комуникативната цел, с която са произнесени в дадената ситуация. Конкретно в случая някой вижда, че съм готов да извърша нещо, и произнася *ей*, а хората обикновено произнасят *ей* с такава интонация, когато искат някой да (не) направи нещо (споделено знание). По този начин говорещото лице оставя на събеседника си сам да довърши, да се досети какво е неизразеното съдържание на базата на контекста и споделеното знание за света. Такива интерпретации на междуметни употреби, които прилагат обяснителния апарат на Теорията за релевантността има в изследванията на Т. Уортън (Уортън 2001, 2003). Междуметия с такава функция могат да бъдат придружени и с изразена пропозиция:

(122) *Ей, не пипай самолета! Чуваш ли?!*

(123) **Ей**, внимавай с боята.

Когато присъства глаголна форма, подбудителните междуметия само модифицират или засилват комуникативното намерение. Такава модифицираща роля имат и някои частици в рамките на подбудителните изречения: *Я да се прибираш вкъщи веднага! Виж, че вали!*

(124) **Хайде**, тикайте каруцата на прогреса!

(125) **Хайде** да се оженим тайно и ние!

(126) **Хайде**, не бъди толкова жестока.

(127) **Хайде** да не губим повече време и да тръгваме!

От примерите се вижда, че подбудителното междуметие *хайде* се употребява с форми за императив, *да-форми*, а по-долу са приведени и примери и с форми с *нека*, като глаголните форми са както положителни, така и отрицателни. По-важното при тези употреби е как при наличието на глаголна форма, чрез която се изразява подбудителност, подбудителното междуметие модифицира комуникативното намерение. При натрупването на повече от едно средство за изразяване на подбудителност един от вариантите е комбинацията от тези средства да усилва подканата за действие. Освен това чрез подбудителното междуметие не просто се изисква извършването на действието, а се иска и съдействието на събеседника. Например при нареждания при по-формално общуване не се срещат такива употреби на модифициращи междуметия и частици. Подканата с искане на съдействие не винаги означава, че е по-малко силна (с по-слаб израз на волеизявата). От примерите по-горе може да се види, че изречения с *хайде* могат да бъдат произнесени и без подбудителна интонация (което означава по-слаба степен на подбудителност). *Хайде* в комбинация с *моля* те например може да се срещне и при изразяване на молба.

(128) **Хайде, моля ти се,** ела!

От това може да се направи заключението, че употребите на *хайде* не са ограничени само до определена част от спектъра на подбудителните изречения, а те са характерни за неформалното общуване и модифициращата им функция зависи от семантиката на глагоните форми, контекста и интонацията.

Междуметието *хайде* в комбинация с *де* или *бе* може да няма подбудителна функция (129) – (133), но може и да има (134), (135). *Хайде бе* и *хайде де* могат да се срещнат и във възклицателни изречения, където имат функцията на възклицателни междуметия за изразяване на ирония или съмнение.

(129) *Аз? Да се забавлявам? Хайде де!*

(130) *Хайде де, не е така..*

(131) *Опасни ли? Хайде бе!*

(132) *Получавал е обаче и доста отлични оценки. – Хайде бе.*

(133) *Хайде бе, изпреварил!*

(134) *Хайде бе, човек, стани и си кажи приказката!*

(135) *Хайде де, прочети си пощата*

Употреби на *хайде* могат да се срещнат и във въпросителни по форма изречения, но те функционират като подкана за действие:

(136) *Ще поправим тази работа, но всичко с времето си – наперено изрекох аз. – Хайде, тръгваме ли?*

(137) *Добре де, хайде, какво чакаш?*

(138) *Какво чакаш, хайде да се измъкваме вѐн оттук – изсъска тя.*

(139) *Е, хайде, нека да е хаирлия! (Д. Подвързачов), Хайде нека е честито! (Елин Пелин) – междуметието *хайде* обаче може да се среща и в желателни изречения.*

4.1.4. Глаголи за заповед и разрешение в изявително наклонение

Подбудителни изречения (императиви и пермисиви) с перформативен глагол в изявително наклонение. Това са сложни изречения, при които главното изречение съдържа глаголи като *разрешавам, нареждам, заповядвам, възможно е и казвам*. При даване на позволение се използват глаголите *разрешавам, позволявам* и модалният глагол *може*: „Може да заминете по-рано.“

(140) Нареждам на войските да започнат решителна офанзива.

(141) Задето толкова много се хвалиш и осъждаш по-големия си брат, че не бил майстор като тебе и не владеел занаята, а пък ти не си по-различен от него, нареждам да бъдеш затворен в тъмница, пълна с вода до коленете!

(142) Разрешавам ви да се оттеглите.

(143) Позволявам ти, щом настояваш.

(144) Позволявам ти да изпиеш една голяма глътка.

(145) А аз ви казвам да си идете обратно на работното място, преди да са забелязали, че ви няма, и прекарайте останалата част от деня с усмивка на лицето.

Глаголите за позволение в отрицателна форма функционират като забрана:

(146) *Не позволявам на никого да кара моя микробус.*

(147) *Не позволявам на дребните неща да ме притесняват = Не допускам...* (не изразява забрана).

При пермисивите частицата *не* пред глаголите *разрешавам, позволявам* означава отказ от даване на позволение/разрешение за извършване на действието, има стойност на забрана.

При подбудителните изречения частицата *не* е при глагола, който назовава действието, т.е. отрицава се самото действие.

4.1.5. Интонация

Интонация – възклицателната интонация (графичният знак „!“) при подбудителните изречения модифицира или засилва комуникативното намерение. Може да е основен формален показател за изразяване на подбудителност при някои видове безглаголни изречения: „Вън!“, „Марш!“, „Напред“, „Тихо!“, „Бързо!“, „Долу!“.

Видове интонация при подбудителните изречения:

- интонация на съобщително изречение
- интонация, чрез която се усилва степента на изразената подбудителност – отличава се от възклицателната по това, че при нея липсва лично отношение или емоционална реакция; обикновено служи за изразяване на строга забрана или неотложна подбуда.
- възклицателна интонация – изразява личното отношение на говорещото лице или емоционална реакция – в такъв случай се осъществява второстепенно комуникативно намерение, което не променя вида на изречението.

4.1.6. Условно наклонение при учтиви молби и други средства при индиректно изразяване на подбудителност

В случаите, когато неподбудителни по форма изречения – съобщителни или въпросителни, се употребяват при определени условия като подбудителни, говорим за индиректно изразяване.³² Най-честа е употребата на условно наклонение във въпросителни по форма изречения за изразяване на учтиви молби – *Бихте ли...* Не във всички случаи обаче може да се твърди, че индиректното изразяване носи отсянка на деликатност. Това може да се твърди отчасти за индиректни молби като *Можеш ли да ми подадеш солта?*, но не е задължително за характерните за разговорния стил изречения като *Защо не му се обадиш пак?*. Освен това при определянето на молбата или подбудата към действие като учтива

³² В случая не става дума за индиректна подкана в смисъла, който влага Р. Ницолова: „когато говорещият предава на слушателя подканата си към трето лице/лица с цел слушателят да я препредаде“, напр: *Да свири цигуларинът!* (Ницолова 2008: 414).

или деликатна е от значение дали в изречението присъстват допълнителни лексикални средства, маркиращи учтивост (например *ако обичате*) или частици, изразяващи лично отношение към събеседника (което може да бъде положително или отрицателно).

При индиректното изразяване на подбудителност има разминаване между буквалното значение на изречението и илокутивната му сила. Подробно този въпрос е разгледан Дж. Сърл в статията *Индиректни речеви актове* (Сърл 1975). Авторът посочва няколко групи изречения, които конвенционално се използват за индиректно изразяване на подбудителност. Те са наречени индиректни, защото в семантиката им липсва изразяване на подбудителност, но в повечето случаи те почти не се употребават в буквалното си значение. Дж. Сърл определя изреченията с индиректно изразена подбудителност като идиоматични, въпреки че те не са идиоми – например изреченията с *Можеш ли...?* могат да бъдат преведени на различни езици и пак да изразяват подбуда или молба.

Когато е налице разминаване между буквалното значение на изречението и начина, по който то функционира в определен контекст при определени условия, е необходимо да се обясни механизмът, осигуряващ правилното разбиране на смисъла, вложен от говорещия, от страна на събеседника. Въпреки че на пръв поглед изглежда, че подобни изречения могат да бъдат двузначни – въпрос или индиректна молба, при употребата им в контекста на дадена ситуация те са еднозначни. В случаите, когато лексикални маркери за учтивост са част от изречението, то може да бъде еднозначно определено като учтива молба и извън контекста на употребата му.

Изразяването на учтивост чрез *ако обичате* се среща при повечето разновидности индиректни подкани:

(148) **Ако обичате**, ще ме оставите ли да говоря, без да ме прекъсвате?

(149) Г-н председател, може ли, **ако обичате**, да получа определеното ми време?

Нека разгледаме едни от най-често срещаните употреби на въпросителни по форма изречения като подбудителни. При изречението: *Можеш ли да ми подадеш онази книга?* ще има индиректно изразяване на подбудителност при определени условия. Ако събеседникът очевидно има възможността да извърши действието (книгата се намира точно до него), то тогава става безсмислено говорещото лице да задава въпрос, т.е. индиректно е изразена подбудителност, но ако книгата се намира на труднодостъпно място и говорещият не е сигурен дали събеседникът може да извърши действието, то тогава изречението ще е употребено в буквалното си значение – като въпрос³³. Механизмът на действие може да се обобщи по следния начин – в ситуация, при която действието е осъществимо и това е очевидно за събеседниците, изречението се употребява и разбира като подбуда или молба. По подобен начин изреченията с *Бихте ли...* могат да бъдат употребени в едни случаи като учтиви молби, а в други – като въпроси – *Бихте ли затворили прозореца?* (молба), но *Бихте ли гласували отново за управляващата партия?* (въпрос).

От учтивите форми за изразяване на подбудителност на първо място трябва да се постави именно употребата на условно наклонение. В редица случаи индиректното изразяване чрез въпросителни по форма изречения с условно наклонение е по-уместно, отколкото еквивалентните изречения с форми на глагола за повелително наклонение. За разлика от някои от останалите случаи на индиректно изразяване на подбудителност употребата на условно наклонение е добре описана:

„Забелязва се значително по-широка употреба на условното наклонение в книжовния език..., тъй като със своята отсянка на

³³ Индиректно изразяване на подбудителност има само при глагола *мога*, но не и при модалния глагол *може*, който във въпросително по форма изречение ще означава искане на позволение: *Може ли да си оставя тук чантата?*

евентуална възможност тази глаголна категория може да служи като удобно средство да се изрази дадено желание или намерение по-смекчено, с по-голяма предпазливост или деликатност.” (ГСБКЕ т. II: 201).

Примери за употреба на условното наклонение в неподбудителни и подбудителни изречения:

(150) *Бихте ли желали да си купите билети за европейското първенство по баскетбол за жени през септември?*

(151) *Бихте ли приели поканата?*

(152) *Бихте ли били така любезен да подържите за малко това нещо?*

(153) *Бихте ли паркирали там.*

В примерите (150) и (151) изреченията не са употребени като подбудителни, защото осъществяването на действието зависи от волята на адресата и говорещото лице се интересува дали събеседникът му е склонен да извърши назованото действие, т.е. задава въпрос. В останалите примери (152) и (153) изреченията са употребени като подбудителни – учтиви молби, и по-често в края им се поставя точка, а не въпросителен знак (въпреки частицата *ли*).

При примерите с употребата на условно наклонение във въпросителни по форма изречения индиректното изразяване на подбудителност е маркирано като учтиво. Към тях допълнително може да се добави изразът *ако обичате* и в тези случаи изразяването на учтивост ще бъде подчертано.

Въпросителните по форма изречения с глагола *мога*, които се употребяват за индиректно изразяване на подбудителност, имат няколко разновидности. Едната от тях вече беше спомената – изреченията с *Можете ли...?* Друга разновидност, която също изразява подбуда, са изреченията с *Не можете ли...?*

(154) *Не можете ли да говорите за това някъде другаде, отделно?*

Механизмът при този пример е същият като при изреченията с *Можете ли...?* – за да бъде изразена подбудителност, действието трябва да е възможно и това да е очевидно за събеседниците в дадената ситуация. Поради факта, че адресатът може да извърши действието, изречението еднозначно се разбира като подбуда, а не като въпрос.

Има и изречения с индиректно изразена подбуда, в които глаголът *мога* е в условно наклонение:

(155) *Бихте ли могли да ми отделите няколко минути?*

(156) *Не бихте ли могли да ги преместите за сряда, 5 май, вместо за четвъртък, 6 май?*

Изреченията с глагола *мога* в условно наклонение са по-учтиви в сравнение с изразената подбуда чрез *мога* в изявително наклонение. Като цяло обаче не винаги индиректното изразяване може да се определи като по-деликатно, например при въпросителните по форма изречения с глагол в бъдеще време: *Ще престанеш ли да се разхождаш насам-натам?*. Подобни изречения, разгледани по-долу, могат да изразяват деликатна подбуда единствено ако има лексикални маркери за учтивост.

Както се вижда от последния пример, индиректно изразяване на подбудителност има не само при учтиви молби или при нареждане да се извърши дадено действие, но и при забрани или нареждане да се прекрати действието: *Няма ли да спреш с това ужасно свирене?*. Изреченията с отрицателни форми на глаголите изразяват по-голяма настойчивост.

Някои съобщителни по форма безлични изречения също могат да служат за изразяване на забрана: *Тук не се пуши.*, *По тревата не се стъпва*. При безличните изречения липсва насоченост към конкретен адресат, както е при изреченията с глаголи във 2 л., освен това говорещото лице (ако има такова и

не става дума за надпис или табела) не представя забраната като субективна необходимост.

Някои от въпросителните по форма изречения могат по индиректен начин да изразяват по-груба и нетърпелива заповед, например: *Колко пъти трябва да ви се повтаря да не оставяте вратата отворена?* От примера личи, че такива изречения се употребяват, след като адресатът не е изпълнил предходно нареждане. Те са силно експресивни и стилистично маркирани.

На противоположния полюс са свръхучтивите молби, при които има натрупване на повече от едно средство за изразяване на учтивост: *Надявам се, че няма да имаш нищо против да ни оставиш насаме., Може ли да Ви помоля да си свалите шапката преди да влезете в залата.*

Срещат се и учтиви молби с изразите *Ще съм Ви благодарен/признателен, ако ми помогнете.*

(157) *Ще ви бъда признателен, ако дойдете в седем и трийсет.*

Употребата на глаголни форми за бъдеще време в изречения, изразяващи подбудителност, също е широка. Те могат да бъдат съобщителни или въпросителни по форма изречения.

(158) *През това време майорът разговаряше тихо с кочияша, а после извика силно:*

- Разбрахте ли? Ще ни закарате в къщата на военния министър и ще спрете при малката врата на двореца.

(159) *Ще спрете кораба си незабавно и ще се подготвите за качване на борда и арест.*

(160) *Ще спрете ли да се месите?*

(161) *Ще се махнете ли от пътя ми, моля?*

(162) *Аа... драги, ще бъдеш ли така добър да спреш водата?*

(163) *Ще бъдеш ли така добра да й предадеш това?*

(164) *Ще бъдете ли така любезна да ни посвирите на пианото?*

От примерите (158) – (164) се вижда, че индиректното изразяване на подбудителност чрез форми на глагола за бъдеще време може да бъде както по-деликатно, така и по-грубо и категорично в зависимост от наличието или отсъствието на лексикални средства, маркиращи учтивост. Първите два примера са съобщителни по форма изречения с модална употреба на бъдеще време и те изразяват нареждане или неотложна заповед и затова не се употребяват с изрази като *ако обичате*. Глаголните форми в множествено число **ще ни закарате** и **ще спрете** (учтивата форма) означават дистанцията в социалното положение на събеседниците, а не са израз на учтивост. Във въпросителното по форма изречение (160) говорещото лице подканва събеседника да прекрати дадено действие колкото е възможно по-бързо. Тази категоричност е смекчена от присъствието на глагола *моля* в следващия пример (161). В изречението (162) е изразено лично отношение към събеседника (чрез обръщението *драги*). Последните два примера се различават по това, че в (163) глаголната форма е в мн.ч. (**да ни посвириш** вместо *посвириш*), т.е. допълнително е изразена учтивост.

В *Прагматичен аспект на изречението* Р. Ницолова (Ницолова 1984: 138-139) дава примери за изразяване на подкана чрез глаголи във 2 л. ед. и мн. ч. и в 1 л. мн.ч. на сегашно или на бъдеще време в изявително наклонение, като смята, че те са по-силни от подканата с императив³⁴. По-подробно е описанието в *Българска граматика. Морфология*. Там Р. Ницолова (Ницолова 2008: 309) включва модалната употреба в значенията на бъдеще време: „Бъдеще време, както и сегашно време, произнесено с повелителна интонация, означава по-силна или по-слаба подкана на говорещия за извършване на действието. Тази подкана най-често е насочена към слушателя, тъй че формите са предимно второлични“. Подобна модална употреба на сегашно време е много

³⁴ Разглежданите употреби на глаголи в бъдеще и в сегашно време за изразяване на подкана са описани много преди цитирания труд, но тук не са изредени изчерпателно и последователно.

по-рядка: „Тази употреба на сегашно време е съпроводена винаги със специфична интонация, характерна за повелителните изказвания, тъй като чрез сегашната форма се означава в момента на говоренето *иреално действие*, което говорещият подтиква слушателя чрез категорична волеизява да извърши непременно в бъдеще. [...] говорещият е толкова убеден в необходимостта действието да се реализира в бъдеще, че иска да внуши на слушателя, че го „вижда“ като реализиращо се. Рядката употреба на тези стилистично маркирани форми е характерна само за непринудената интимна разговорна реч поради доста силната категоричност на волеизявата. Напр: **Сядаш** веднага и **започваш** да си пишеш домашното.“ (Ницолова 2008: 280).

(165) **Ще напишеш** много нови истории, ала всяка от тях в една или друга степен ще се отнася за тази история.

(166) **Ще напишеш** едно писмо до България, до средецкия дедец!

Само в единия от примерите (166) има модална употреба на бъдеще време за изразяване на подкана. Вижда се, че модалната употреба на бъдеще, а и на сегашно време (в примерите по-долу), зависи от контекста и от интонацията най-вече, затова е включена в индиректните начини за изразяване на подбудителност.

Глаголните форми за сегашно време във 2 л. ед. ч. с модална употреба (167) съвпадат с формите при обобщеноличните изречения (168), които не изразяват подбудителност:

(167) **Тръгваш** с нас!

(168) Изведнъж ти олеква и **тръгваш** обнадежден по широкия друм. Не е чак толкова зле, казваш си. Сега можеше да висиш на ченгела.

Сегашно време на глагола във въпросително по форма изречение също може да изразява подбудителност:

(169) *Идваш ли? – отново подкани той приятеля си.*

Освен чрез индиректни подбуди учтивост може да се изрази и чрез подбудителни изречения с форма на глагола в повелително наклонение, ако към него бъде добавен израз като *ако обичате*, например:

(170) *Седнете, **ако обичате**.*

(171) ***Ако обичате**, преминете насам.*

Следователно не във всички случаи може да се твърди, че изразяването на учтивост или отсянката на деликатност е причина за използването на индиректни подкани (а както беше посочено в някои от примерите индиректното изразяване на подбудителност може да означава нетърпеливост, грубост, неотложност). При индиректното изразяване има и друг прагматичен компонент – вероятността адресатът да изпълни молбата се оценява от говорещия като по-висока, ако не използва директна подбуда към действие. Освен това при подбудителните изречения действието се представя като субективно необходимо и изисквано от говорещото лице, докато при индиректното изразяване тази характеристика е заобиколена – говорещият пак иска от събеседника да изпълни назованото действие, но волеизявата няма буквален израз.

От разгледаните изречения може да се направи заключението, че индиректното изразяване покрива спектъра на подбудителните изречения от строга и неотложна заповед, през неутрална подкана до деликатни и свръхучтиви молби. Докато при употребата на условно наклонение може да се твърди, че се изразява учтива подкана и без допълнителни средства, то при

останалите начини за индиректно изразяване на подбудителност от голямо значение е наличието на лексикални средства, изразяващи любезност или лично отношение към събеседника. Поради факта, че изреченията с индиректна подкана или молба покриват спектъра от разновидности на подбудителните изречения, може да се твърди и че те не са характерни за определен стил като цяло – част от тях се срещат само в определена сфера на общуване, а други имат по-широка употреба.

4.1.7. Модалните глаголи „трябва“ и „може“

Модалните глаголи *може* и *трябва* могат да служат за изразяване на подбудителност (нареждане или даване на позволение), а в някои случаи *трябва* – и на възклицателност.

(172) Ти **трябва** веднага да тръгнеш с мене! Това „да тръгнеш с мене“ прозвуча така повелително, че Хуго неволно се приближи до баща си.

(173) Да, вече **може** да си тръгваш..

(174) Това трябва да се види! С думи не мога да предам и една десета част... – употреба във възклицателно изречение; означава емоционална реакция, чрез която се дава висока оценка.

Отрицателните форми могат да служат за изразяване на забрана:

(175) Инвестиционното дружество **не може** да придобива участие в акциите с право на глас на един емитент...

4.1.8. Глаголи в повелително наклонение в неподбудителни изречения

Както съобщителни по форма изречения с определени глаголи в изявитено наклонение функционират като подбудителни, така и определени глаголи в повелително наклонение служат за изразяване на различни комуникативни цели:

(176) Простете, господин директор, но това съвсем не струва много пари – изразено е възражение.

(177) Чувствайте се като у дома си.

(178) *Чувствайте се свободен да ме цитирате* – даване на позволение (изречението може да се тълкува като подбудително).

Изводи за средствата за изразяване на подбудителност

Средствата за изразяване на подбудителност са доста разнообразни и могат да бъдат част от подбудителни, въпросителни или съобщителни по форма изречения, т.е. може да бъде изразена подбудителност не само чрез подбудителни изречения, но и чрез неподбудителни по вид изречения във функцията на подбудителни. Подбудителност може да бъде изразена и без експлицитно изразена пропозиция – само чрез междуметие. За силата на изразената подбудителност е от значение и интонацията и допълнителните модифициращи лексикални средства (частици или изрази).

4.2. Видове изречения според силата на изразената чрез тях подбудителност

4.2.1. Неотложна заповед или грубо нареждане с/без изразено емоционално отношение

В тази група влизат изречения, които служат за изразяване на подбудителност, когато извършването на действието не търпи отлагане. Те могат да бъдат емоционално маркирани, когато говорещото лице е в афективно състояние или когато изразява отношението си към събеседника (обикновено отрицателно). От изброените средства за изразяване на подбудителност в тази група могат да се срещнат всички с изключение на изречения с глагола *моля* и частицата *нека*, защото семантиката им не позволява да се появят в такъв контекст. Тъй като няма средство, което да е специализирано за изразяване на груба или строга неотложна заповед, комуникативното намерение се модифицира чрез интонацията и някои допълнителни лексикални средства.

Подкана към действие с императивна форма на глагола:

(179) **Започвай** да *сгъваш* *столовете*, ясно ли е? – подканата за действие е допълнително модифицирана чрез израза *ясно ли е*, който не означава въпрос, а усилва изразеното комуникативно намерение, като показва, че говорещото лице не приема възражения и нареждането трябва да бъде изпълнено безусловно, т.е. формата на въпрос, но произнесен с подбудителна интонация, предполага евентуален отговор „Ясно е.“, а това от своя страна означава съгласие да бъде извършено действието.

Подкана към действие с да-форма:

(180) *Татар Христо се обърна.* – **Да се махаш!** Ще те мушна с шиша и ще ти изкарам душата! – изразена е груба подкана за действие, която допълнително е усилена със заплаха в следващото изречение.

Индириктна подкана с глагол в изявително наклонение във въпросителни или съобщителни по форма изречения:

(181) Е, ще ми помогнеш ли, или ще ми се присмиваш? – подканата към действие, изразена чрез въпросителното по форма изречение, включваме в тази група, защото лексикалните средства показват нетърпеливост и отрицателно отношение на говорещото лице (раздразненост) – частицата *е*, а също и формата на риторичния въпрос. Можем да перифразираме подканата като „Не ми се присмивай, а ми помогни.“

(182) *Ти идваш с мен.* Хайде, побързай! – модална употреба на сегашно време; следващото изречение усилва и модифицира подканата, изразена чрез предишното, и показва че извършването на действието е неотложно.

Подкана за действие с перформативни и модални глаголи:

Обединяваме ги в условно в една група, защото тези изречения могат да се тълкуват като изразяващи строга и

неотложна заповед само в определни случаи и като цяло не са емоционално макирани.

(183) Ако получите подобна реакция, **трябва** незабавно **да уведомите** Вашия лекар – такива изречения стоят много близко до инструкциите и предписанията, но в този случай са допълнително усилены и изразеното нареждане е по-категорично.

(184) Тогава ти **заповядвам** незабавно **да го изскубнеш!** – изречението служи за изразяване на строга заповед. Обикновено перформативните глаголи като *заповядвам* и *нареждам* се употребяват при формално общуване и в този контекст при по-фамилиарни отношения между събеседниците (директното посочване на адресата чрез *ти* освен чрез второличната форма на глагола) имат характер на по-груба заповед, при която говорещото лице налага волята си върху събеседника.

Подкана към действие, изразена чрез междуметие или само чрез интонацията:

В тази група влизат изречения, в които липсва глаголна форма и изразяват подбудителност чрез подбудително изречение или интонацията. Възможно е да има и експлицитно изразена пропозиция, но чрез нея се представя причината за извършването/неизвършването на действието.

(185) **Хайде** бе, човек, няма с тебе да се занимавам цял ден! – изразена е подбудителност чрез *хайде*, но действието, което трябва да се извърши, остава неназовано и се разбира от контекста.

(186) **Хайде**, бързо на кораба! – подканата е изразена само чрез подбудителното междуметие, а останалата част от изречението изразява само част от пропозицията, чрез която се разбира и конкретното действие, което трябва да бъде извършено. Може подканата да бъде изразена и без междуметието, а само чрез интонацията: *Бързо на кораба!*

(187) *Защо никой не работи?! **Марш** на работа!* – вместо подбудително междуметие е употребено вторично междуметие – в случая *марш*, което изразява груба заповед.

4.2.2. **Забрана или нареждане да се прекрати действието с/без изразена емоционално отношение или грубост**

За изразяването на забрана служат подбудителни изречения със същите лексикални средства, както и при строгата заповед. Освен това има забрани, изразени с *недей*, и нареждане да се прекрати действието със *стига*.

Забрана или нареждане да се прекрати действието с императивни форми:

(188) **Не задавай** тъпи въпроси.

(189) **Не яж** с ръце. Даваш лош пример на децата.

(189) **Спри да се дуеш** –

изсъска Баба и изчезна обратно в тълпата.

(190) **Недейте** да ахкате и охкате.

(191) – Ама **недейте** така! – За да бъде по-убедителен Андрей сложи ръка на сърцето си. – Ние издирваме банда престъпници!

Забрана или нареждане да се прекрати действието с да-форми:

(192) Слушай, Атанасе, ама да не си казал някому. Да мълчиш, чу ли! – изразена е забрана да се извършва действието, като допълнително е усиена с прагматични маркери, чрез които се набляга върху важността да се не се извършва действието и се изисква пълното съдействие на събеседника.

Казах ли ти да мълчиш! – от примера личи, че говорещото лице нарежда на събеседника да спазва вече изразената забрана.

Забрана или нареждане да се прекрати действието с глагол в изявително наклонение:

(193) *Ще спреш ли с глупавите си бръщолевения?*

(194) – *Няма да говориш за войни – предупреждаваше ме често мама.*

(195) – *Изобщо няма да говориш за тези пари!*

Забрана или нареждане да се прекрати действието с модален или перформативен глагол:

(196) *Каквото и да е, **забранявам** ти. Абсолютно ти **забранявам**!* – както и при *заповядвам*, така и при *забранявам* при неформално общуване говорещото лице налага волята си върху събеседника, което е продиктувано от отношенията помежду им и адресатът е длъжен да изпълни нареждането (в случая да не извършва действието, което не е назовано, но се разбира от контекста). Забраната е допълнително усилена чрез *абсолютно*, а и чрез повторението на *забранявам*.

(197) ***Забранявам** ти да употребяваш такива думи!*

(198) *Ще останеш! каза твърдо Стас.*

***Забранявам** ти да тръгваш след мен.*

В (198) и двете изречения са свързани със забраната на едно и също действие, назовано с реципрочни глаголи *оставам* ~ *тръгвам*. В първото изречение строгото нареждане е изразено чрез формата за бъдеще време, докато във второто чрез перформативния глагол *забранявам* се изисква назованото действие да не се извършва.

(199) *Ей, ти, **не може** така!* – отрицателната форма на модалния глагол *може* означава „не е разрешено/позволено“. Действието се забранява, като в случая забраната не е субективно наложена по волята на говорещото лице, т.е. аз *забранявам* е заменено от конструкция, чиято семантика е *забранено е*.

(200) **Забранено е** да се пуска музиката. Би ли я спрял, моля те? Би ли спрял музиката?! – примерът показва последователно нареждане да се прекрати дадено действие по три различни начина. Личи, че адресатът не реагира по очаквания начин. Първо адресатът е информиран, че действието, което извършва, е забранено. След това говорещото лице го моли да прекрати действието (по учтив начин чрез условно наклонение и глагола *моля*). Третото изречение вече служи за изразяването на по-категорично нареждане чрез интонацията, независимо от това, че отново е използвано условното наклонение.

Забрана или нареждане да се прекрати действието, изразени с междуметие или само с интонацията:

(201) **Шипт**, не бива да говорим за това – нареждане да се прекрати действието. След междуметието чрез пропозицията е назовано действието, което не трябва да се извършва.

(202) **Шипт**, ще те чуе – пропозицията не назовава действието, а причината, поради която се нарежда прекратяването му. В контекста се съдържа следната предпоставка: ако говориш, ще те чуе, а това е нежелано, следователно **не говори**. Първата пресупозиция може да се отнесе към общите познания за света – когато някой говори, нормално е друг/и да го чуят, ако се намират достатъчно близо. Втората пресупозиция се отнася до контекста – събеседниците знаят, че не е желателно неназованото лице да ги чуе.

(203) **Тихо**, ще ги изплашиш – примерът е аналогичен на предходния – нареждането е изразено чрез вторично междуметие (ако се приеме, че *тихо* е вторично междуметие).

(204) **Я, тихо!** – нареждане да се прекрати действието чрез частица и междуметие, произнесено с подбудителна интонация.

Тишина! – нареждане да се прекрати действието, изразено само чрез интонацията.

4.2.3. Заплахи

Чрез заплахите се изразява подбуждателност чрез принуда. Изреченията са неподбуждателни по форма, но имплицитно съдържат подбуждателност. При тях се експлицира негативното последствие, ако адресата не изпълни волята на говорещото лице. Например изречението *Ако не си напишеш домашното, няма да излезеш навън.* съвърха следните предпоставки – Напиши си домашното <= защото ако не го напишеш => няма да ти позволя да излезеш на навън.

Изреченията, които могат да служат за изразяване на закани и предупреждения, се групират в няколко разновидности:

(205) *Или ще стоиш мирно, или ще те удуша* – чрез двойно употребения съюз се представят последствията за адресата, ако не изпълни нареждането. Тъй като последствията са негативни, се подразбира, че е в негов интерес да не се противопоставя на нареждането.

(206) *Не шавай, глупако неден, стой мирен.* [...] *А си мръднал, а ще се омажеш и ти, и мен ще оплескаш* – в примера изразената заплаха е предшествана от нареждане с отрицателна императивна и императивна форма, т.е. в този случай чрез заплаха говорещото лице усилва вече изразеното нареждане.

(207) *Внимавай, защото моят адвокат е истинска хиена!* *А си ме докоснал с пръст, а съм те ошушкар до последния ти цент...* – в примера преди заплахата е отправено предупреждение – чрез него се посочва средството/начина, по който ще бъде осъществена заплахата.

4.2.4. Обещания

Въпреки че някои автори разглеждат обещанията, при които говорещото лице се задължава да извърши дадено действие, като част от изреченията, изразяващи подбуждателност³⁵, тук са разгледани по-различен тип условни конструкции, подобни на заплахите – при тях обаче, ако събеседникът извърши исканото действие, тогава говорещото лице ще извърши от своя страна

³⁵ При тях също действието е възможно и има реален вършител.

действие в полза на събеседника: *Ако ми дадеш да карам колелото ти, ще ти помогна да си напишеш домашното.* Примерът може да се приеме като косвена подкана – говорещото лице представя ситуация, която е желана от събеседника, като мотивация да извърши дадено действие. При този механизъм на осъществяване на комуникативната цел ефектът се постига чрез експлициране на евентуалната полза, която би имал събеседникът (при заплахите се експлицира отрицателното последствие, ако не извърши действието). Обещанията като по-горния пример по подразбиране съдържат импликацията, че ако събеседникът НЕ съдейства, говорещото лице също НЯМА да извърши обещаното, т.е. могат да бъдат реализирани и чрез негация, но говорещото лице избира да представи евентуалната полза, като по този начин манипулира поведението на събеседника. Обикновено в такива случаи е важно говорещото лице да има контрол над ситуацията, т.е. първо събеседникът трябва да съдейства, за да получи желаното отговорно действие на говорещото лице – обещанието не е еквивалентно на: *Ще ти помогна да си напишеш домашното, но ти ще ми дадеш колелото.* Освен темпоралната последователност от значение е и използваната съюзна връзка – предпочитат се разделителни, а не съединителни съюзи (малко вероятно е: *Дай ми колелото И ще ти помогна с домашното*). При използването на разделителни съюзи се акцентира върху алтернативата (събеседникът трябва да избере да съдейства, за да се осъществи действието в негова полза)³⁶.

4.2.5. Неутрални подкани

Неутрални наричаме подканите, които се намират между двете крайности на спектъра – между неотложните заповеди и строги нареждания, от една страна, и учтивите молби, от друга страна. При тях няма изразена емоционална реакция или лично отношение към събеседника и не са маркирани като учтиви чрез допълнителни лексикални средства. В тази разновидност могат да

³⁶ За подробен анализ на този тип конструкции вж. Зигхард Белер (Белер 2002).

се включат също повечето изречения с модални и перформативни глаголи.

(208) **Нареди** веднага да оседлаят коня ти и да го заведат заедно с нашите на някое място, където тези хора няма да могат да ги забележат. След като чуя, каквото ти трябва, ще се промъкна в спалнята ти. Един от ратаите ти **трябва да ни чака** там, за да ни отведе при конете, където и ти бързо **трябва да дойдеш** – изразеното нареждане има характер на описание на необходимите действия, които адресата или трето лице трябва да извърши.

(209) **Трябва** да поспиш.

(210) **Трябва** да се махаме.

(211) Ти **трябва** да останеш, за да се спазват инструкциите ми.

(212) **Ще трябва** да го направиш ти.

В примерите по-горе чрез модалния глагол се изразява подкана да се извърши действието, но тя не е представена като произтичаща от волята на говорещото лице. Например може да се перифразират като „Отиди да поспиш, защото така е добре за тебе (а не защото аз така искам)“ или чрез изрази „налага се“ поради определени обстоятелства. С отрицателни форми:

(213) Хайде, не трябва да се мотаем наоколо.

(214) Ти не трябва да го оставиш да успее.

Индиректно изразяване на подкана или само чрез интонацията:

(215) И право напред до сутринта.

(216) Ще спреш малко преди достигнем кораба! –
нареди кметицата.

(217) Ти, Димке, ще стоиш там и само ще пълниш. Няма да се боиш, чу ли?

(218) Пълен напред!

(219) На абордаж!

Модален пасив при нареждания

Обикновено при официално общуване се използва страдателен залог, като по този начин не се насочва нареждането директно към конкретен адресат:

(220) *Писмата **да се изпращат** до председателя в седалището на дружеството или на домашния му адрес.*

4.2.6. Инструкции и упътвания

Инструкциите и упътванията могат да бъдат отделени изцяло от подбудителните изречения. При тях императивните форми на глаголите не изразяват субективната воля на говорещото лице – говорещият често пъти не се интересува дали действието ще бъде изпълнено или не (извършването на действието не е субективна необходимост). Инструкциите и упътванията лесно се перифразират в съобщителни изречения, без да променат смисъла си.

(221) *Натиснете надолу и завъртете капачката, за да отворите бутилката.* ~ Трябва да натиснете надолу и да завъртите капачката, за да отворите бутилката. ~ Отварянето на бутилката става чрез натискане надолу и завъртане на капачката. ~ Необходимо е да натиснете надолу и да завъртите капачката, за да отворите бутилката.

Въпреки че употребата на бъдеще време в рамките на подбудителните изречения в граматиките на българския език се описва като изразяваща грубо нареждане или строга забрана, може да се говори и за друг тип употреби – при упътванията. Например: *Как да стигна до театъра? – Ще тръгнете направо, докато стигнете кръстовището, после ще пресечете и ще завиете наляво.* Такива описателно-подбудителни изречения може да се разглеждат наред с останалите инструкции (отговрят на критериите действието да е осъществимо и да има реален вършител).

При инструкциите могат да се използват разнообразни форми. Вече беше даден пример с императивни форми и бъдеще

време. Възможна е и употребата на да-форми, например: *Да се съхранява на хладно и сухо място.*, също така може да се срещнат употреби и на сегашно време: *След сфетофара завиваш наляво и после вървиш още 5 мин.* – при този случай изразената подкана се различава от вече дадените примери за модална употреба на сегашно време при по-груби нареждания. При инструкциите може да се употреби и *моля*, но без да изразява молба, а само като индикатор за формалния характер на общуването: *Моля, прочетете листовката преди употреба.*

4.2.7. Молби – учтиви и неформални

Чрез глагола *моля* и да-форма, глаголи с частицата *нека* или императив – в едни случаи изреченията са за подкана с изразена учтивост при формално общуване, докато в други случаи изреченията служат за изразяване на молби – ако адресатът не е склонен да извърши действието.

При формално общуване:

(222) *Моля, посочете имейл адрес.*

(223) *Моля, въведете отново.*

При неформално общуване:

(224) *Моля те да си вървиш!*

(225) *Вземи мен, моля те!*

(226)

Моля те, не на задните редове. Този път искам да виждам.

(227) *Моля те, нека остана* – вместо императивна или да-форма е използвана фора с *нека*.

Изразяване на молба чрез *нека*:

(228) *Не ми пречи, нека си догледам филма!*

Индиректно изразяване на молба:

(229) *Ще ми помогнеш ли, ако обичаш?*

За да е по-пълно представянето на възможните начини за изразяване на молба, трябва да бъдат представени и друг вид изречения, при които глаголът *моля* е заменен с именно сказуемо, съдържащо семантичния дериват *молба*: *Молбата ми е...*

Тази разновидност е на границата между подбудителните и подбудително-описателните форми за подкана (подобно изразяване има и при инструкциите)³⁷.

Колеги, имам молба. Ако някой от вас идва на експедицията на р. Арда, нека вземе 4-5 буркана мед за мен. Ще му бъде благодарен.

Здравейте, молбата ми е да редактирате изписването на названието Шуменски университет "Епископ Константин Преславски" – правилно е "университет" да бъде с малка буква, а не с главна, както фигурира в системата.

Босът на българския футбол дойде на днешната тренировка на представителния ни тим в Правец и минутки преди началото ѝ събра футболистите на терена и се обърна към тях с думите: „За всички ще бъде много зле, ако не спечелим срещу Черна гора, както за нас, така и за вас. Затова молбата ми е да играете като отбор и да победите, ако ще да е само с 1:0.“

Жена ми има ЧРД тия дни и по първоначален план бех решил да и вземам Скрабъл... ама нещо поразмислих. Молбата ми е някой ако може да препоръча симпатична бордова/ролева игра... от порядъка на до (максимум) 60 лв.

Колеги, имам една молба към някой от вас който разполага със зарядно за батерии 22V 6 Cells. Летя с хексакоптер (Quadvert) а днес изгубихме зарядното (HYPERION EOS 0720i) на Бузлуджа, а сме на морето и трябва да снимаме. Молбата ми е ако някой разполга със зарядно в региона на Обзово, Варна и е склонен да ми услужи за два дни (бих дал някакви пари за услугата) ще съм безкрайно благодарен.

³⁷ примерите по-долу са от интернет

Миналата седмица във вторник (08.11.2011) рано сутринта в Перник пред блок 46 на ул. Гагарин някой ми е счупил съвсем умишлено задното стъкло на колата (Toyota Celica 93-та година, черна) с камък. Беше си паркирана съвсем нормално и на никой не пречеше. Молбата ми е: ако има перничани тук и някой разбере нещо или дочуе, да ми каже. Едва ли ще предприема саморазправа с извършителя, но поне искам да знам защо... Никой не е застрахован от подобна щета и за това Ви моля да ми помогнете.

4.2.8. Искане на позволение

Изреченията, които служат за искане на разрешение, се отличават от молбите по това, че говорещото лице е и вършител на действието – могат да бъдат изразени и чрез въпросителни по форма изречения, напр. „Разрешавате ли ми...?“, „Позволявате ли ми...?“

(230) **Ще ми позволите ли** да обясня, господин Председател? – искане не позволение чрез въпросително по форма изречение; глаголната форма е в мн.ч. – използвана е учтивата форма, която показва официалния характер на общуването, както и обръщението господин Председател.

(231) **Разрешете** ми, господин директоре, да ви запозная с най-новото постижение на науката – примерът е аналогичен на предходния, но е използвана формата на глагола за повелително наклонение.

(232) Тъкмо затова искам да опитам. Досега аз само помагах на Райков, а сега искам сам. **Разрешете** ми, де – при искането на позволение в този случай говорещото лице също използва учтивата форма, но и частицата де, която обикновено не се употребява в такъв контекст. По този начин се изразява настойчивостта на искането, въпреки че говорещото лице не е в позиция да налага волята си, а извършването на действието зависи от волята на адресата.

(233) **Позволете** му, господин председателю! – викаше събранието – искане на позволение е възможно и когато трето лице е вършител на действието.

Глаголите *разрешавам* и *позволявам* се употребяват и при неформално общуване във въпросителни по форма изречения или в повелително наклонение.

(234) **Разрешаваш** ли ми да разказвам за приключението ти?

(235) **Позволяваш** ли ми само нему да обадя твоето поверение?

(236) Но **ще** ми **разрешии** ли да си изпия преди туй моята рубла? – Не. Би могъл да се напиеш – глаголът може да бъде и във форма за бъдеще време.

(237) Моля те, много те моля, **позволи** ми да замина!

(238) **Разреши** ми да обиколя лагера!

Освен с форми, образувани с *нека*, и глаголите *разрешавам*, *позволявам* в изявително и повелително наклонение пермисиви могат да бъдат изразени и чрез модалния глагол *може* във въпросително по форма изречение, също и чрез форми с *нека*.

(239) **Нека** аз **да** ти **сипя**, ще позволиш ли?

(240) В такъв случай **може** ли аз **да** му **задам** няколко въпроса? – Задавайте ги. – Благодаря.

(241) Имате ли нещо против **да** **дойда** и аз?

Изводи за подбудителните изречения

В приложената таблица са онагледени възможните комбинации от средствата и начините, от една страна, и силата на изразената подбудителност, от друга. Личи, че част от лексикалните средства, в зависимост от влиянието на допълнителни елементи – изрази или частици, могат да покрият целия спектър, докато употребите на други средства са по-ограничени. Беше показано, че употребата на едни или други средства зависи от отношенията между събеседниците (тяхната неравнопоставеност или склонността на адресата да извърши действието), както и от условностите, наложени при формалното

общуване (конвенционални употреби на едни изречения вместо други). При междуметията беше показан, както и при възклицателните междуметия, специфичният механизъм за осъществяване на комуникативната цел без експлицитно изразена пропозиция.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В направеното изследване са представени особеностите на възклицателните и на подбудителните изречения във връзка със средствата и начините (механизмите) за осъществяване на комуникативната цел. В анализа са включени и факторите, влияещи на конкретната реализация на изреченията в акта на комуникация.

В I глава са представени повечето граматични трудове, които предлагат дефиниции на видовете изречения, за да се проследи пътя, по който са обособени отделните видове и критериите, по които са разграничавани. В тази глава са представени и различни гледни точки, свързани с различните подходи към анализа на езиковите явления, които предлагат критичен поглед към установените рамки на отделните видове изречения. Едно изречение при различни условия може да служи осъществяването на различни комуникативни цели. Между езиковите средства и осъществяването на комуникативната цел съществува относителна свързаност и това позволява да се влага смисъл, различен от буквално изразения, т.е. невинаги има съвпадение между формалните характеристики на изречението и употребата му. Тези предпоставки налагат да бъде избран модел на анализ, чрез който на базата на семантично-функционалните характеристики на видовете изречения да се разгледат всички средства, служещи за изразяването на възклицателност и на подбудителност, както и други, които при определни условия служат за осъществяването на същата комуникативна цел. В едни случаи определени изречения се употребяват за осъществяването на комуникативна цел, различна от букваното им значение, както е при косвеното изразяване на подбудителност. От друга страна, има изречения с императивни форми на глаголите, които не изразяват подбудителност – формално те са идентични с подбудителните изречения, но при тях действието е неосъществимо или няма реален вършител. При други изречения е възможно освен основната комуникативна цел да бъде осъществена

и друга – допълнителна, комуникативна цел. Отделните начини за изразяване на възклицателност или на подбудителност определят и различните механизми, чрез които се осъществява комуникативната цел и тези въпроси са изяснени във *II* глава.

Във *II* глава е изяснен и обемът на понятията възклицателност и подбудителност, както и в кои случаи тяхното изразяване е основна комуникативна цел и в кои случаи само допълнителна. Това разделение е продиктувано от основното положение, което е прието – едно изречение в определен контекст може да бъде употребено само с една основна комуникативна цел. За да бъде осъществена комуникативната цел, смисълът, вложен от говорещия, трябва да бъде разбран от събеседника. И тъй като намерението на говорещия да изрази даден смисъл може да бъде осъществено чрез различни начини и средства, някои от които употребени в небуквалното си значение, то събеседникът трябва да разбере именно вложеното, а не буквалното значение. Затова процесът на разбиране и осъществяване на комуникативната цел се представя като механизъм. Част от този механизъм са не само езиковите конструкции, но и извънезиковите фактори и необходимите предпоставки. Направеното условно разграничение между възклицателност и емоционалност е необходимо, за да се отделят възклицателните изречения от всички останали емоционално маркирани невъзклицателни изречения. Възклицателността е подчертаното изразяване на емоционална реакция или отношение като основна комуникативна цел на изречението, а под емоционалност се разбира изразена емоционална реакция в рамките на изречения, които обаче имат друга основна комуникативна цел. При изразяването на подбудителност основни са критериите действието да е възможно и да има реален вършител. При някои разновидности говорещото лице не изисква от събеседника да извърши действието и извършването или неизвършването не го засяга, нито пък изразява субективната си воля, както е при инструкциите и упътванията, но при тях

действието също е възможно и има реален вършител, затова и са разгледани в рамките на подбудителните изречения.

III глава е посветена на възклицателните изречения, като в първата ѝ част са представени средствата за изразяване на възклицателност. Някои от средствата са универсални – като възклицателните междуметия и местоименията за интензификация, докато други са по-специализирани и свързани с изразяването на точно определена емоционална реакция, т.е. зависят от причината, предизвикала емоционалната реакция. Затова са включени и т.нар. грамемии с прагматично значение – адмиратив и драматичен императив, които имат употреби в рамките на възклицателните изречения. При представянето на отделните разновидности на възклицателните изречения не е водещо изчерпателното изреждане на всички възможни употреби, а чрез примерите да се онагледят различния начин на осъществяване на комуникативната цел във връзка с причината за изразената емоционална реакция и да се посочи възможността да се осъществява и допълнителна комуникативна цел при този вид изречения. В рамките на възклицателните изречения са представени и риторичните въпроси, които също се употребяват с основната комуникативна цел да изразят емоционална реакция, свързана с предходна реплика на събеседника (за разлика от тълкуването, че целят да изразят противоположен на буквалния смисъл). В края на *III глава* са представени и други изречения, които се употребяват с експресивна функция – при употребата им често са съпроводени с изразяването на емоционална реакция, а по своите формални характеристики някои от тях стоят близо до подбудителните изречения. При такива случаи е важно разграничаването на възклицателни изречения, емоционално маркирани изречения с друга основна комуникативна цел и изречения с експресивна функция.

Аналогично на предходната глава, и в *IV глава*, посветена на подбудителните изречения, първо са представени средствата за изразяване на подбудителност, като специално внимание е

обърнато на допълнителните модифициращи лексикални или интонационни средства, които въпреки че не служат сами по себе си за изразяването на подбудителност, играят важна роля при осъществяването на комуникативната цел, т.е. те не се отнасят към семантиката на изречението, а към неговата реализация в акта на комуникация (така например при определянето на степента на изразената подбудителност от значение е не само глаголната форма, но и интонацията и допълнителните лексикални средства, изразяващи лично отношение или учтивост; по този начин императивът за 2 л. може да покрие целия спектър от степени на изразената подбудителност). Също по-голямо внимание е обърнато на начините за индиректно изразяване на подбудителност, защото при тях е налице осъществяване на комуникативната цел чрез различен механизъм. Както е посочено и онагледено чрез примери, индиректното изразяване не се отнася до определена част от спектъра на подбудителните изречения, а го покрива изцяло чрез различни конструкции и транспонирани форми. Тъй като разнообразието от средства за изразяване на подбудителност, съчетано с голямото разнообразие подкани за действие според тяхната сила, намира израз в голям брой разновидности изречения според употребата им, те са представени таблично. Показан е и универсалният характер на някои средства – императивни, да-форми, възможностите на индиректното изразяване, както и по-специализираните употреби на други средства.

* * *

Класификацията на изреченията според комуникативните цели, от една страна, се основава на няколко основни вида изречения според структурата и специфичните лексикални средства, от друга страна, осъществяването на комуникативната цел трябва да се разглежда на прагматично равнище, където употребата невинаги съвпада с вида на изречението според

неговата форма. Затова според избрания модел на анализ са предствени и други възможни начини за осъществяване на комуникативната цел – включени са и случаите, когато формално изреченията принадлежат към друг вид и семантиката на лексикалните средства не съвпада с вложения смисъл (например въпросителни по форма изречения, употребени за осъществяване на друга комуникативна цел, или императивни форми в рамките на неподбудителни изречения).

Важна част от анализа е тълкуването на конкретна употреба – каква комуникативна цел се осъществява чрез изречението в дадения контекст. За тази част от анализа се разглеждат особености на три равнища – лексикално (наличие на специфични изразни средства с определена семантика); синтактично (изречението с неговите формални структурни характеристики) и дискурсно (във връзка с реализацията му в определена ситуация). Често решаващ фактор за интерпретацията е контекстът – при силно маркиран контекст може предварително да се очаква с каква комуникативна цел се употребява изречението (при т.нар. конвенционална употреба на въпросителни изречения вместо подбудителни при изразяване на учтивост).

Поради възможността чрез употребата на едно изречение да се осъществява освен основната комуникативна цел и допълнителна, поради случаите, когато в рамките на едно изречение присъстват лексикални средства с различна семантика (за изразяване и на подбудителност, и на емоционално отношение), невинаги може да се постави рязка граница между видовете изречения според комуникативната им цел. Средства за изразяване на подбудителност или на възклицателност могат да се срещнат в рамките на различни видове изречения, като дори и комбинация от дадени средства не е характерна само за един определен вид – възклицателно междуметие и форма с императивно значение може да са едновременно част от възклицателни изречения (при десемантизирани императивни форми), от подбудителни изречения (междуметието изразява допълнително

емоционална реакция), от желателени изречения (които много често са емоционално маркирани).

* * *

Като обобщение на направеното изследване могат да се посочат постигнатите основни резултати:

- ❖ определяне на възклицателните и на подбудителните изречения чрез особеностите им, свързани с осъществяването на комуникативната цел, като са ограничени до употреби, при които причината за емоционалната реакция е факт от действителността (за възклицателните изречения) и при които действието е възможно и има реален вършител (за подбудителните изречения), като са разгледани наравно с тях и изречения, които служат за осъществяването на същата комуникативна цел, въпреки че притежават различни формални характеристики;
- ❖ направено е разграничение между основна и допълнителна комуникативна цел, като осъществяването на допълнителна комуникативна цел има два варианта – чрез формален показател за друг вид изречение (експлицитно) или на базата на пресупозициите и умозаклученията на адресата (имплицитно);
- ❖ представени са различните механизми за осъществяване на комуникативната цел – чрез изречения, в които присъстват лексикални средства за изразяване на подбудителност или на възклицателност; чрез изречения, които формално принадлежат към други видове, но при определени условия или с помощта на

модифициращи средства изразяват подбудителност или възклицателност като основна комуникативна цел; чрез изречения, които се употребяват с една основна и с допълнителна комуникативна цел; чрез междуметни изречения при които липсва експлицитно изразена пропозиция;

БИБЛИОГРАФИЯ

- Алексова 2003:** Алексова, К. *Адмиративът в съвременния български език*. С., СемаРШ.
- Амека 1992а:** Ameka F. Interjections: The universal yet neglected part of speech. – In: *Journal of Pragmatics*, 18, 101 – 118.
- Амека 1992б:** Ameka F. The meaning of phatic and conative interjections. – In: *Journal of Pragmatics*, 18, 245 – 271.
- Андрейчин 1978:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. 2. изд. С., Наука и изкуство.
- Асенова 2002:** Асенова, П. *Балканско езикознание*. В. Търново. Фабер.
- Белер 2002:** Beller, S. Conditional promises and threats – Cognition and emotion. In W. D. Gray, & C. D. Schunn (Eds.), *Proceedings of the Twenty-Fourth Annual Conference of the Cognitive Science Society*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 113 – 118.
- Блейкмор 1987:** Blakemore, D. *Semantics constraints on relevance*. Blackwell, Oxford.
- Блейкмор 1992:** Blakemore, D. *Understanding utterances*. Blackwell, Oxford.
- Блейкмор 2011:** Blakemore, D. Expressives, descriptive ineffability and the procedural-conceptual distinction. – In: *Salford Working Papers in Linguistics and Applied linguistics*. Vol. 1, 2 – 12.
- Бояджиев 1997:** Бояджиев, Т., Тилков Д. *Фонетика на българския книжовен език*. В. Търново. Абагар.
- Бюлер 1934:** Bühler, K. *Sprachtheorie. Die Darstellungs der Sprache*. Jena: Fischer. 2nd ed., Stuttgart: Fischer, 1965.
- Вежбицка 1992:** Wierzbicka, A. The semantics of interjection. – In: *Journal of Pragmatics*, 18, 159 – 192.
- Врина 1999:** Врина, М. *Експресивните частици в българския език*. В. Търново, Абагар.

- Грайс 1989:** Grice, P. *Studies In the Way of Words*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- ГСБКЕ 1983:** Граматика на съвременния български книжовен език. С., БАН.
- ГСБКЕ 1998:** Граматика на съвременния български книжовен език. Абагар.
- Занутини 2003:** Zanuttini, R. Portner, P. Exclamative clauses at the syntax-semantics interface. – In: *Language*, 79 (1), 39 – 81.
- Йесперсен 1924:** Jespersen, O. *The philosophy of grammar*. London: Allen and Unwin.
- Калканджиев 1938:** Калканджиев, П. *Българска граматика*. С.
- Карстън 1998:** Carston, R. Informativeness, relevance and scalar implicature. In: R. Carston & S. Uchida (eds.) *Relevance Theory: Applications and Implications*, 179-236. Amsterdam: John Benjamins.
- Карстън 2002:** Carston, R. Linguistic Meaning, Communicated Meaning and Cognitive Pragmatics. *Mind and Language: Special Issue on Pragmatics and Cognitive Science* 17(1), 127-148.
- Карстън 2007:** Carston, R. How many pragmatic systems are there? In: Frapolli, M-J (ed.) *Saying, Meaning, Referring: Essays on the Philosophy of Francois Recanati*. 18-48. Palgrave.
- Кастровиехо-Мирó 2008:** Castroviejo Miró, E.. Deconstructing Exclamations. – In: *Catalan Journal of Linguistics*, 7, 41 – 90.
- Куцаров 1997:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Провдив.
- Лайънс 1977:** Lyons, J. *Semantics*. Cambridge.
- Лакова 2001:** Лакова, М. Система на модалностите, изразявани в българското просто изречение. – В: *Съвременни лингвистични теории*. С.

- Лакова 2002:** Лакова, М. *Принципът на конструктивизма в граматичната семантика на българското просто изречение*. С., Академично издателство „Проф. М. Дринов“.
- Лейкъф 1974:** Lakoff, R. Remarks on “this” and “that”. – In: *Proceedings of the Chicago Linguistics Society*, 10, 345 – 356.
- Маслов 1981:** Маслов, Ю. С. *Граматика на българския език*. С., Наука и изкуство.
- Мелчук 1989:** Melčuk, I. A. Semantic Primitives from the Viewpoint of the Meaning-Text Linguistic Theory. – In: *Quardeni di Semantica*, X, 1, 65 – 102.
- Мелчук 1998:** Melčuk, I. A. The Meaning-Text Approach to the Study of Natural Language and Linguistic Functional Models. – In: *LACUS Forum*, 24, 3 – 20.
- Младенов 1939:** Младенов, Ст., Попвасилев, Ст. *Граматика на българския език*. С.
- Ницолова 1984:** Ницолова Р. *Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език*. С., Народна просвета.
- Ницолова 2008:** Ницолова Р. *Българска граматика. Морфология*. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Пашов 1994:** Пашов, П. *Практическа българска граматика*. С.
- Пенчев 1966:** Пенчев, Й. *Въвеждащи и вметната думи и изрази в съвременния български книжовен език*. С.
- Петрова 1990:** Петрова, Ст., Кралева, М. Специфична употреба на повелителните форми на някои глаголи в разговорната реч. – В: *Проблеми на социолингвистиката*. III. С.
- Попов 1963:** Попов, К. *Съвременен български език. Синтаксис*. С., Наука и изкуство.
- Попов 1968:** Попов, К. Българският повествователен императив. – *Известия на Института за български език*, кн. XVI, 609 – 615.
- Потс 2008:** Potts, C., Schwarz, F. Exclamatives and heightened emotion: Extracting pragmatic generalizations from large corpora. Ms., UMass Amherst.

- Потс 2008 (a):** Potts, C., Conventional implicature and expressive content. – In: *Semantics: An International Handbook of Natural Language Meaning*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Потс 2010:** Potts, C., Schwarz, F. Affective "this". – In: *Linguistic Issues in Language Technology*, Vol. 3, Issue 5, CSLI Publications, 1 – 30.
- Първев 1975:** Първев, Хр. Очерк по история на българската граматика. С. Наука и изкуство.
- Теодоров-Балан 1940:** Теодоров-Балан, Ал. Нова българска граматика. С., „Т. Ф. Чипев“.
- Тишева 1994:** Тишева, Й. Наблюдения върху някои разговорни въвеждащи конструкции. – В: *Проблеми на българската разговорна реч*, кн. 2, В. Търново, 108 – 119.
- Тишева 2001:** Тишева, Й. Ро Хауге, Х. Съюзи за противопоставяне в ролята на прагматични частици. – В: *Проблеми на българската разговорна реч*, кн. 5. В. Търново, 242 – 252.
- Смит 1985:** Smith, B. Ten Conditions on a Theory of Speech Acts. – In: *Theoretical Linguistics*, Walter de Gruyter & Co., Berlin.
- Сталнакър 1998:** Stalnaker, R. C. On the Representation of Context. – In: *Journal of Logic, Language, and Information*, 7, 3 – 19.
- Станков 1969:** Станков, В. Българските глаголни времена. С. Наука и изкуство.
- Сърл 1969:** Searle, J. R. *Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Сърл 1975:** Searle, J. R. Indirect Speech Acts. – In: *Syntax and Semantics*. Vol. 3: *Speech Acts*. 59 – 82.
- Уилкинс 1992:** Wilkins, D. P. Interjections as deictics. – In: *Journal of Pragmatics*, 18, 119 – 158.
- Уилсън 1988:** Wilson, D., Sperber, D. Mood and the Analysis of Non-Declarative sentences. – In: *Human agency: Language, duty and value*. Stanford University Press, Stanford CA, 77 – 101.

Reprinted in: *Pragmatics: Critical concepts*, vol. II. Routledge, London: 262 – 289.

Уилсън 1993: Wilson, D., Sperber, D, Linguistic form and relevance. – In: *Lingua*, 90, 1-25.

Уилсън 2002: Wilson, D., Sperber, D. Relevance Theory. – In: *UCL Working Papers in Linguistics*, 14, 249 –287. 2004 – In: *The Handbook of Pragmatics*. Oxford. Blackwell, 607 – 632.

Уортън 2001: Wharton, T. Natural pragmatics and natural codes. – In: *UCL Working Papers in Linguistics*, 13, 109 – 161.

Уортън 2003: Wharton, T. Interjection, language, and the “showing/saying” continuum. – In: *Pragmatics and Cognition*, 11, 39 – 91.

Фрейзър 1996: Fraser, B. Pragmatic Markers. – In: *Pragmatics* 6:2. 167 – 190.

Хусерл 1900/01: Husserl, E. *Logische Untersuchungen*. Halle. 1975/1985 Eng. trans. *Logical Investigations*. London, Routledge and Kegan Paul.

Чакърова 2008: Чакърова, К. *Императивът в съвременния български език*. Пловдив.

Якобсон 1960: Jakobson, R. Linguistics and poetics. – In: *Style in Language*. Cambridge, MA, MIT Press, 350 – 377.